

גישות מחקריות בחקר ראשית האסלאם: ההג'רה בראי ההיסטוריוגרפיה המערבית

רועי מרום

פתח דבר

אל־מדינה, מקום הגירתו של נביאנו מוחמד עליו השלום, אלוהים ציווה אותו לצאת לשם ולהעמיד שם את דת האסלאם על רגליה.¹

בבסיסו של מאמר זה עומדת השאלה כיצד רואים חוקרים מודרניים שכתבו באנגלית ובעברית את ה'הג'רה' (ההגירה) ואת היותה מאורע או תהליך היסטורי שאירעו במרחב ובזמן נתונים.² המרחב הגאוגרפי של הדיון הזה הוא האזורים המדבריים של המזרח התיכון, והעת היא העשורים הראשונים של המאה השביעית לסה"נ. על פי רוב מקובלת התפיסה שההג'רה היא מסע הגירתו של הנביא מוחמד ומאמיניו מהעיר מכה לעיר אל־מדינה בקיץ שנת 622 לסה"נ, ומבחינה כרונולוגית, זהו פרק הזמן הקושר בין שתי תקופות הפעילות העיקריות בחייו של הנביא. ואמנם, בחינה מעמיקה יותר מעלה כי ההג'רה קשורה קשר עמוק ובל ינותק לשחזור הכרונולוגי של ראשית ה'אסלאם' ותחילת הכיבושים.³ יש שסברו שההג'רה הייתה אירוע היסטורי אחר, למשל, מסע

* ברצוני להודות לפרופ' אהוד טולידאנו מאוניברסיטת תל אביב שבהדרכתו הקפדנית והאמונה כתבתי את העבודה שעליה מתבססים חלקיו הראשונים של המאמר. כמו כן, ברצוני להודות לד"ר נורית צפרי ולקוראי המאמר האנונימיים על הערותיהם הנוספות שתרמו לשיפור טיוטות קודמות של החיבור ולהשלמתן. כל המובאות המתורגמות מלועזית במאמר הן תרגום שלי, ר"מ.

1 עבד אל־רחמן אבן ח'לדון, **אקדמות למדע ההיסטוריה**, תרגום: עמנואל קופלביץ' (ירושלים: מוסד ביאליק, 1966).

2 המאמר עוסק בדיון ההיסטוריוגרפי במשמעות ההג'רה בהקשרים היסטוריים משתנים, ולכן יש חשיבות לדרך תרגומו של המושג. כדי להימנע מהתחייבות למשמעות אחת של ה'הג'רה', אשתמש בו בצורתו הערבית.

3 המונח 'האסלאם' מייצג תפיסה מכלילה הרואה בעדת חסידיו של מוחמד קהילה דתית מונוליתית וישות מופשטת לצורך דיונים היסטוריים ופילולוגיים־תאולוגיים. לנוכח ההתקדמות בשיטות המחקר, ובמיוחד בעקבות המפנה שחולל הספר **אוריינטליזם**, ספרו הביקורתי של אדוארד סעיד (Said), מאמר זה מכיר בכך שמדובר בהפשטה לצורכי הדיון. הבהרה דומה נדרשת

של יהודים וערבים בהנהגתו ובהשראתו הדתית של מוחמד לשחרור ארץ הקודש מן הנוצרים; תנועת אוכלוסין הדרגתית מאזור ערב אל 'הארץ הנושבת', כלומר לכיוון סוריה־ארץ ישראל; ואף יש המפרשים אותה כהליך היסטורי מאוחר יותר, שבו היגרו לוחמים ערבים מחצי האי ערב אל ערי המצב החדשות באזורים שנכבשו בידי האסלאם. התשובה לשאלת מהותה ההיסטורית של ההג'רה היא תשובה היסטוריוגרפית בעיקרה, והיא קשורה בטבורה למתודה ההיסטורית ולפרשנותה לראיות. ראיות אלו מקורן בשני קורפוסים של מקורות הנשקלים זה למול זה על מאזני ההערכה ההיסטורית. מן הצד האחד עומד הקורפוס רחב היריעה, אך המאוחר במידת מה של המסורת המוסלמית⁴ על שלל סוגותיה הספרותיות – הספרות ההיסטוריוגרפית הכוללת את קורות הנביא (סִירָה) ומלחמותיו (מִרְאִזִי), האנאלים הגדולים של ההיסטוריה העולמית (תַאֲרִיחַ), וכן מסורות היסטוריות בספרות ההלכתית־דתית (תִּחְדִּית). מן הצד השני עומדים החומרים החוץ־אסלאמיים – ספרות דתית־כיתתית מפרי עטם של יהודים, זורואסטרים ונוצרים מזרמים שונים, כרוניקות היסטוריות קצרות (בחלקן בנות זמנם של המאורעות ובחלקן מאוחרות מעט להם), כתובות ומסמכים היסטוריים בני התקופה השופכים אור על המצב הדתי, החברתי, הכלכלי והמדיני באותה העת, וכן ממצאים ארכאולוגיים, כגון מבנים, מטבעות וחפצים דתיים. עבודתו ההיסטורית של החוקר היא פרי יחסו לשתי קבוצות העדויות האלה: קבלתן, דחייתן או שקלולן. לא אחת הונעו התפתחויות בהיסטוריוגרפיה של ההג'רה על ידי שינויים בהבנה של המקורות ובפרשנותם.

במאמר זה אתאר את תפיסת ההג'רה כאירוע היסטורי בהשראת ההתפתחויות בשיח המקצועי של ההיסטוריונים החוקרים את ראשית האסלאם באירופה ובארצות הברית. הבנת ההג'רה השתכללה בנקודות ההשקפה שבין ההיסטוריוגרפיה המסורתית הגזורה מן הנרטיב המוסלמי הקלאסי, לבין תובנות חדשות המבוססות על פרשנות מחדשת לחומר קיים ועל ראיות חדשות (ברובן חוץ־אסלאמיות) שנחשפו למן מחצית המאה העשרים. כמחולל שיח עיקרי בדיון על ההג'רה ייבחנו התזות העומדות ביסוד *Hagarism* (להלן בכתוב עברי: הגריזם), העבודה החלוצית של פטרישיה קרונה ומייקל

ביחס למונח ההיסטוריוגרפי 'ראשית האסלאם', המשמש כינוי במחקר לתקופה המעצבת של המדינה הערבית בעקבות הכיבושים ברבע השני של המאה השביעית לסה"נ, ובמשמעות זו הוא ימשש במאמר זה. עם זאת, כדי לשמור על רציפות הקריאה ובהירות הדיון בדרך כלל נעשה שימוש במונחים בדרך רישומם המקובלת, ללא גרשיים.

ברמה הבלשנית מקובלת ההבחנה בין התואר 'מוסלמי' (Muslim) המשמש לציון המאמין, לבין התואר 'אסלאמי' (Islamic) הקשור בתרבות או באמונה. בפועל, ובזיקה למחקרים בשפות זרות, מקובלים במחקר בעברית המונחים 'המסורת המוסלמית' ו'מקורות חוץ־אסלאמיים'.

קוק,⁵ כנגד הדעות שקדמו לה במחקר המבוסס בעיקרו על חיבורי התאריח' בספרות ההיסטוריוגרפית המוסלמית ובהשוואה לדעות שבאו לאחריה. במאמר זה לא אעסוק בפרטים שנויים במחלוקת המיוחסים במסורת לפועלו של מוחמד במכה ובמדינה אף ביחס לקורות ההג'רה. כמו כן, לא אדון במישרין בשאלות א־היסטוריות, כגון התפתחותו הרוחנית של האסלאם לאור התהוות הקורפוס הקוראני, ואף לא אעסוק בהיבטים הפוליטיים של מוסד ההג'רה בימים שלאחר התבססות המדינה הערבית של בית אומיה תחת מְצַאֲנִיה ויורשיו, אלא במידה הנדרשת לצורך דיוני.

האסכולה ה'מסורתית'

בחינה מקרוסקופית של מכלול החיבורים מאפשרת לזהות כמה 'דורות' בתולדות השיח ההיסטוריוגרפי על ההג'רה. בחלק הראשון של המאמר אבחן את עבודותיהם של החוקרים שכוננו את הדיון ההיסטוריוגרפי של האסכולה שתכונה לימים ה'מסורתית'. תחילה אדון בויליאם מויר (Muir), המייצג את האוריינטליסטים מרקע דתי-נוצרי שפעלו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. דור ההמשך של החוקרים האלה הגיע לפרקו לאחר מלחמות העולם, בשלהי שנות הארבעים ובמהלך שנות החמישים של המאה העשרים, בעבודותיהם של ההיסטוריונים הבריטיים ג'ורג' קירק (Kirk), המילטון אלכסנדר גיב (Gibb) ומונטגומרי וואט (Watt). מחקריהם מתאפיינים בהעמקת הניתוח ההיסטורי של ראשית האסלאם על סמך המקורות המוסלמיים ובחיבורו למסגרת הכרונולוגית של שלהי העת העתיקה. על בסיס המקורות האלה הוצגה ההג'רה של מוחמד ומאמיניו ממכה למדינה בתחילה כ'בריחה מפחד' (flight), ובהמשך כ'הגירה רצונית' (emigration) מטעמים אידאולוגיים-דתיים. התיאור המבוסס על אימות המסורות האסלאמיות האלה ועל עימות ביניהן מצא את ביטוי המפורט ביותר בעבודתו של וואט על פועלו של מוחמד כנביא וכמדינאי במכה ובמדינה. בשנות השבעים שכתב המצרי המתמערב אחמד מוחמד שעבאן (Shaban) את הנרטיב ההיסטוריוגרפי המסורתי, ובכללו את הנרטיב של ההג'רה, לאור קווים לוגיים יותר. בהמשך לכך אראה שמשנות החמישים החלו מתפרסמים מחקרים בתחומי הפילולוגיה והספרות שערערו את הנחות היסוד ביחס ל'מכרה העובדות' שעליו התבססה האסכולה המסורתית. הפילולוג והמומחה למשפט ג'וזף שאכט (Schacht) הראה כיצד המסורות התאולוגיות-משפטיות המיוחסות לראשית האסלאם הן למעשה תוצר של פולמוס הלכתי מאוחר, ומסקנה זו הורחבה בהמשך גם למסורות

ההיסטוריוגרפיות העומדות בבסיס הכרונולוגיה של ראשית האסלאם. בשנות השבעים הציע ג'ון ונסברו (Wansbrough), שעסק בביקורת הספרות האסלאמית באוניברסיטת לונדון, ניתוח ספרותי של קורפוס המסורות ההיסטוריוגרפיות והסיק שמדובר בתיאור שנכתב ממניעים דתיים והוא חסר ערך היסטורי ממשי.

האסכולה ה'רוויזיוניסטית'

זרעי הרוויזיה (בחינה מחדש) שזרע ונסברו, נבטו בעבודתם של תלמידיו, פטרישיה קרונה (Crone) ומייקל קוק (Cook). המחלוקת שחולל ספרם 'הגריזם' עומדת במרכזו של החלק השני של המאמר. לנוכח הבעיות שהתגלו במקורות המוסלמיים, זנחו קרונה וקוק את המסורת לטובת קורפוס עדויות שזכה להתעלמות עד אז – העדויות החוץ-אסלאמיות מהמאה השביעית לסה"נ. מסקנתם הייתה שהאסלאם החל את דרכו כתנועה משיחית יהודית, ושההג'רה הייתה מסע ערבי-יהודי בראשות מוחמד לשחרור ארץ הקודש. על סמך מסמכים בני התקופה הראו קרונה וקוק כי הפולשים כינו עצמם 'מהגרים'. השניים ראו במונח זה הד לשמה של הגר והזדהות עם הגירתו של אברהם לארץ הקודש, שאותה ביקשו המהגרים לחקות.

ניתוח מהפכני זה היה קו שבר חריף בשיח ההיסטוריוגרפי, והוא עורר כצפוי ביקורת חריפה. אסקור את הביקורת שהובילו חוקרים אמריקנים בעיקרם, מתחומים שונים, שהתחנכו על ברכיה של ההיסטוריה המסורתית מבית מדרשו של ואט: הפילולוג הגרמני ג'וזף ואן אס (Van Ess), ההיסטוריון מיכאל מורוני (Morony) מאוניברסיטת קליפורניה ואולג גרבר (Grabar), מחשובי ההיסטוריונים של האמנות באסלאם. למרות הביקורת החריפה, שתידון בהמשך, התקבלה במחקר ההנחה שאי אפשר עוד להתעלם מהראיות החוץ-אסלאמיות, ושעל כל המבקש לכתוב היסטוריה של כיבושי האסלאם לשלבן בעבודתו.

בעקבות פרסום הספר 'הגריזם' ערכו חסידי האסכולה המסורתית בדק בית מתודולוגי לתיקון הקושיות שהציבו קרונה וקוק בספרם בכמה סוגיות. להלן אראה כיצד בחן וילפרד מדלונג (Madelung) את הדעות במסורות ההלכתיות וההיסטוריות ביחס להג'רה לאור ההתייחסויות ל'מֶהְגֵּרָא' במקורות החוץ-אסלאמיים, והגיע למסקנה שההג'רה הייתה מוסד צבאי שנוסד בתקופת הכיבושים ובמסגרתו היגרו ערבים לערי המצב באזורים שנכבשו כדי להבטיח את יציבותם.

האסכולה ה'אינטגרטיבית'

בחינתם העצמית של חסידי האסכולה המסורתית הולידה את האסכולה שאכנה ה'אינטגרטיבית', או ה'מצליבה'; אסכולה זו תידון בחלק השלישי של המאמר. הדוגלים בגישה זו טענו שכדי להגיע להבנה טובה יותר של תולדות הכיבושים והאסלאם במאה השביעית, עלינו להציע פרשנויות חדשות לאירועים ההיסטוריים ולבחון אותן כנגד מלוא הראיות הזמינות, מהמסורת ומחוצה לה, ובכלל זה המקורות ההלכתיים. ההג'רה נבחנה מחדש בהשראת הגישה האינטגרטיבית בעבודתה של קרוונה (1994).⁶ קרוונה שילבה את כל הראיות לנרטיב אחד, שלפיו ההג'רה החלה במסעו של מוחמד למדינה, ומשם נהפכה למסע מלחמה לשחרור ארץ ישראל, שבסופו היגרו ערבים ממדבריות ערב באופן מאורגן לשטחים הכבושים כדי לשמש בהם חילות מצב. כך הוביל הדיון בסוגיית ההג'רה להבנה מחודשת של מגוון היבטים במהימנות הנרטיב המסורתי והחוץ-אסלאמי גם יחד.

מי שקידם את האסכולה האינטגרטיבית יותר מכול היה רוברט הוילנד (Hoyland). הוילנד סקר את מלוא קורפוס המקורות החוץ-אסלאמיים, העריך את תרומתם למחקר וקבע ש'בעיית האסלאם הקדום אינה נובעת מהיעדר חומרים מתאימים, אלא מהיעדר השקפות נכונות'.⁷ הוילנד ניתח את בעיית ההג'רה והציע כמה דרכים להתיר את הקושי ההיסטוריוגרפי הנובע מהצגת העלייה של המדינה הערבית כנקודת שבר היסטורית בתולדות המזרח הקדום. הוילנד תיאר את ההתפתחות הזאת כתהליך ממושך שהחל מאות שנים לפני הפלישה ונמשך בעשורים שלאחריה. שיטתו של הוילנד מצאה הד גם בקרב בני דור חדש של חוקרים, כגון אילקה לינדשטדט (Lindstedt), שהרחיב את עבודתו של הוילנד בבדקו את משמעות ההג'רה כסממן לזוהות במקורות הקדומים.

האסכולה 'המסורתית החדשה'

חלקו הרביעי והאחרון של המאמר יוקדש לדיון בחוקרים בעלי השקפה 'מסורתית' שאפשר לכנותה 'מסורתית חדשה'. התבדות התקוות שהמקורות החוץ-אסלאמיים יוכלו לספק ראיות מספקות לשחזור חלופי ומשכנע של ראשית האסלאם (הן בשל

Patricia Crone, 'The First-Century Concept of Hijra', *Arabica* XLI, 3 (1994): 352-387 6

Robert G. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton and New Jersey: Darwin Press, 1997), 559 7

היקפם המצומצם של מקורות אלו והן בשל ההטיות שבהן הם לוקים), הובילה לשיבה אל המקורות המוסלמיים כבסיס לניסיונות לשחזר את ראשית האסלאם. החוקרים הגרמנים אלברכט נות (Noth) ולורנס קונרד (Conrad) והחוקר הבריטי צ'ס רובינסון (Robinson) דנו בערכה של ההיסטוריוגרפיה המוסלמית המסורתית כמקור היסטורי. למרות הביקורת שהם הטיחו במקורות המוסלמיים, אימצו חוקרים אלו את הקווים הכלליים של התיאור המסורתי, ובכלל זה את הכרונולוגיה שנצרפה בעבודותיהם של מזרחנים עד ימיו של ואט. לאור מחקריו של הוילנד פעל יו קנדי (Kennedy), היסטוריון 'מסורת' ותלמיד של ואט, לשכתב את מלוא ההיסטוריוגרפיה המסורתית ולהתאימה לנקודות שבהן הוכיחה האסכולה האינטגרטיבית את צדקתה. נדמה, כי עתה התקבל העיקרון שעל כל היסטוריון להשתמש במלוא העדויות העומדות לרשותו וכל פרשנות שתעמוד בקנה מידה אחד עם העדויות האלה תהיה קבילה.

קנדי ועמיתיו, כמו ההיסטוריונים החברתיים-תרבותיים פרד דונר (Donner) וג'ונתן ברקי (Berkey), והפילולוגים-היסטוריונים הישראלים מיכאל לקר (Lecker) ותלמידו מיכאל אבשטיין, בחנו מגוון היבטים של הנרטיב המסורתי מנקודות מבט תרבותיות ודתיות. עבודותיהם משקפות חזרה לנרטיב ה'מסורת' של ראשית האסלאם, אך מתוך קריאה מחודשת של המקורות. אמנם חוקרים אלו אינם מסתמכים כמעט על עדויות שמחוץ למסורת, אך הם מציעים הערכה מחודשת של 'המסורת' בכלים ביקורתיים חדשים, או של שאלות המחקר הנוגעות לסוגיות תרבותיות ודתיות בשלבם חלק מהתובנות שעלו במחקרים שנכתבו לאחר 'הגריזם'. הנרטיב ה'מסורת' משוכתב לשם הדגשת קווי ההמשכיות בין שלהי העת החדשה לראשית ה'אסלאם'. עבודותיהם של קנדי ורעיו ניתנות אפוא לשייך לאסכולה 'המסורתית החדשה', המתאפיינת בקבלת הפירוש המסורתי שההג'רה היא הגירת מוחמד ומאמיניו ממכה למדינה, אך מתוך הצבעה על החשיבות הרעיונית של ההג'רה ועל תרומתם של ה'מהאג'רון' (המהגרים) להמשך התפתחותה של הקהילה המוסלמית לאחר הכיבושים – תובנות מחקריות שהתאפשרו לאור מחקריהם של קרונה, מדלונג, הוילנד ואחרים.

ה'דורות' בשיח ההיסטוריוגרפי בשאלת ההג'רה מצייגים חתך של המחלוקות המתודולוגיות והפרשניות העיקריות שאפיינו את ההיסטוריוגרפיה של ראשית האסלאם מראשית המחקר ועד ימינו. התמונה העולה מסקירה קצרה זו רבת ממדים ובעלת תוקף החורג מהיבטה הצר של התופעה ההיסטוריוגרפית העומדת כאן לדיון.

חלק ראשון: ההג'רה – האסכולה ה'מסורתית' והתגבשותה

הג'רה ואוריינטליזם עד תחילת המאה העשרים

שורשי ההיסטוריוגרפיה המערבית של ההג'רה נעוצים בפולמוס הדתי בין נוצרים למוסלמים שגילו כגיל האסלאם, בכינויים כגון 'בני הגר' (Hagarenes) ששימשו שם גנאי לערבים, ה'ישמעאלים' יוצאי חלציה של הגר'.⁸ אחד החיבורים המוקדמים והחשובים שהוקדשו לערבים אלו הוא הפרק 'על אודות כפירת הישמעאלים' בספר 'על אודות הכפירות' (*Peri hairéseōn*)⁹ מאת הכומר יוחנן מדמשק (מת 749 לסה"נ).¹⁰ בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת התבסס הפולמוס הזה בעיקר על טיעונים תאולוגיים מופשטים, ומהמאה השש-עשרה גברו הניסיונות להתפלמס עם האסלאם פולמוס שיטתי.¹¹ ניסיונות אלו, גם אם לא היו מדעיים בשיטתם, הובילו בהדרגה לצמיחתם של מחקרי המזרח כתחום ידע מוגדר, שבמהלך המאה התשע-עשרה עבר מהפכה מתודית, אף כי לא בגישתו העוינת כלפי מושא מחקרו.

בתוך כך, המחקר המערבי של ראשית האסלאם החל במסגרת העבודה האוריינטליסטית הגדולה שביקשה להציג ולתאר את המזרח כמכלול ולמצבו כנגד המערב.¹² במסגרת זו נכתבו העבודות המקיפות הראשונות על האסלאם – בעיקר בתחומי הפילולוגיה (הלקסיקונים הגדולים של השפה הערבית וספרי דקדוק), התאולוגיה (תרגום הקוראן ותיאורי ההלכה והתאולוגיה המוסלמית) וההיסטוריה (קורות מוחמד, הח'ליפות וכיבושי האסלאם על פי כתבי התאריך).¹³ המלומדים הראשונים בחקר האסלאם היו ברובם אנשי דת נוצרים ויהודים, ופעילותם עוררה תגובה שמנגד בדמות תועמלנים מוסלמים משכילים שכתבו את קורות דתם מתוך עמדה אפולוגטית ביחס למתקפות המערב.¹⁴

	שם, xi-i.	8
Daniel J. Sahas, <i>John of Damascus on Islam: The Heresy of the Ishmaelites</i>		9
	(Leiden: Brill, 1972)	
Andrew Louth, <i>St. John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine</i>		10
<i>Theology</i> (Oxford: Oxford University Press, 2005), 3-29		
Ivan Kalmar, <i>Early Orientalism: Imagined Islam and the Notion of Sublime Power</i>		11
	(London and New York: Routledge, 2012), 1-17; 30-39	
Edward Said, <i>Orientalism</i> (New York: Pantheon Books, 1978), 39-40		12
	שם, 133-132.	13
H. A. R. Gibb, <i>Mohammedanism: An Historical Survey</i> (London: Oxford University		14
Press, 1950), vi		

החיבורים הפולמוסיים שנכתבו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה החלו להתבסס יותר ויותר על הכרוניקות המוסלמיות. הנחת היסוד שלהם הייתה כי ככל שהחיבור קדום יותר, כך הוא משקף בצורה מהימנה יותר את הוויית התקופה המעצבת של ה'אסלאם' ואת פועלם החברתי והפוליטי של האישים בה. במחקר התקופה קיבלו חיי הנביא – וההג'רה במסגרתם – דגש מיוחד, והתבססו על המקורות הקדומים ביותר ששרדו, **אליסירה אל-נבוייה** של אבן אֶסְחָאק (מת 150 להג'רה/ 767 לסה"נ) במהדורתו של אבן הַשָּׂאם (מת 218 להג'רה/ 833 לסה"נ). דוגמה חשובה אחת לחיבור מחקרי מסוג זה אפשר למצוא בכתביו של ויליאם מויר, המשקפים את 'העמדה המקובלת של המלומדים האירופים בשלהי המאה התשע-עשרה'.¹⁵ בהקדמה לספרו קבע מויר כי 'העובדות שעליהן מבוסס הנרטיב נלקחו מברי הסמכא הערבים הקדומים ביותר'.¹⁶ מויר מקבל את ערכה ההיסטורי של המסורת על פניו, ובכלל זה את תוכנם של הנאומים והדיאלוגים הרבים שהוא מצטט כעובדות היסטוריות. בניגוד למחקרים שיידונו בהמשך, אין למצוא בעבודה זו ניתוח היסטוריוגרפי מעמיק של האירועים, אלא נרטיב כרוניקאי בלבד.

בעבדו את המקורות הערביים מויר מתרגם את המונח הג'רה במילה המציינת בריחה מתוך פחד (flight), כלומר מנוסה של הנביא ומאמיניו מפני רודפיהם במכה.¹⁷ פרשנות זו נובעת מניתוח פילולוגי של משמעות השורש הג"ר בערבית, והיא צוטטה במחקר עד לימיו של ואט, ושוב במחקריהם של ההיסטוריונים 'המסורתיים החדשים'. בפירוש זה משתקפת הערכה לא חיובית של הנביא מוחמד, שאף הפתיב של שמו בכותרת הספר – Mahomet – נלקח הישר מכתבי הפולמוס הנוצריים של ימי הביניים.¹⁸ לימים ביקר אדוארד סעיד בספרו **אוריינטליזם** את מויר בקובעו שאף שמחקריו עדיין נחשבים 'מונומנטים אמינים של למדנות', הרי שבגישתו העוינת לאסלאם יש טעם לפגם הנובע מתפיסתו המחקרית הגורסת קיומו של אי-שוויון מול ה'אוריינט', ואף הערכתו כנחות ביחס למערב.¹⁹

William M. Watt, <i>Muhammad: Prophet and Statesman</i> (Oxford: Oxford University Press, 1961), 244	15
William Muir, <i>Mahomet and Islam: A Sketch of the Prophet's Life from Original Sources, Brief Outline of His Religion and a Brief Outline of His Religion</i> (London: The Religious Tract Society, 1887), 3	16
שם, 65.	17
James Miller, <i>Mahomet, the Impostor; a Tragedy in 5 Acts</i> (London: Longman, 1808); Kalmar, <i>Early Orientalism</i> , 111-114	18
Said, <i>Orientalism</i> , 150-151	19

ברנרד לואיס (Lewis), מבכירי המזרחנים במאה העשרים, השיב לביקורתו של סעיד במאמר ביקורת שפרסם ב־1982 ב־*New York Review of Books*. לואיס התייחס לאמונה ה'שקרית' שלפיה המחקר האוריינטליסטי נועד בראש ובראשונה לשמש כלי להנצחת השליטה האירופית במזרח בתחום הפוליטי והתרבותי.²⁰ לדידו, סעיד הונע בניתוחו מההתפתחויות הפוליטיות ביחסי ארצות האסלאם עם המערב בזמן המלחמה הקרה. חלק ניכר מהמחקר האוריינטליסטי הגרמני, שממנו התעלם סעיד, קדם לאימפריאליזם האירופי והוקדש דווקא לחקר תרבויות, שפות ואזורים שלא היו בהכרח בעלי חשיבות גיאופוליטית בימיהם של החוקרים האלה. נוסף על כך, זקרי לוקמן (Lockman) מאוניברסיטת הרווארד ציין בדיונו בספר **אוריינטליזם** את תרומתם חסרת התחליף של מויר וחבריו למחקר בהצללת מקורות, בשימור ידע ובקידום המדע בתחומי עיסוקם המגוונים.²¹

סעיד ראה במויר מקרה מייצג של הכתיבה ההיסטורית האוריינטליסטית בסוף המאה התשע־עשרה ותחילת העשרים.²² חוקרים אלו, שהיו ברובם פילולוגים ותאולוגים שעבודתם הלא היסטורית חורגת מהיקף מאמר זה, ראו בהג'רה בריחה מאונס ותקופה מקשרת בין שני פרקי חייו של הנביא. הקדשנו מקום רב לתיאור שיטתם, שכן במחקרים אלו נזרעו זרעי המחקר המערבי ההיסטוריוגרפי שיהפוך בעשורים הבאים לאורתודוקסיה של האסכולה ה'מסורתית' לראשית האסלאם. כמו כן, ניתן למצוא בהם את הגישה הפוזיטיביסטית למקורות ההיסטוריוגרפיים המוסלמיים, גישה שתשלוט במחקר המערבי עד מחצית שנות השבעים של המאה העשרים.

התגבשות האסכולה המסורתית ושכלולה בידי ואט

מלחמת העולם הראשונה ושינויים גאופוליטיים שבראשם התפוררות האימפריה העוסמאנית, הכפיפו את מרבית האוריינט לשליטת המעצמות האירופיות. הכיבוש הביא למגע בלתי אמצעי בין המזרח ומסורותיו החיות לבין המערב, והקל על חוקרים מערביים את הגישה למקורות ההיסטוריוגרפיים עתיקים בכתב יד שלא היו נגישים להם קודם. דיאלוג זה הוליד גישה מתוחכמת יותר למקורות ההיסטוריוגרפיים המוסלמיים, גישה שביקשה לברור את ה'עובדות' המוצגות בה ולהציג כרונולוגיה יחידה ומוסכמת.

Bernard Lewis, 'The Question of Orientalism', *The New York Review of Books* 11, 20
(June 1982), 49-56

Zachary Lockman, *Contending Visions of the Middle East: The History and* 21
Politics of Orientalism (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 188-195

Said, *Orientalism*, 150-151 22

דוגמה להתפתחויות במתודולוגיה ההיסטוריוגרפית אפשר למצוא בספרו של ג'ורג' א' קירק (Kirk) שפורסם ב-1949. בספר זה ביקש קירק לתאר בקצרה את ההיסטוריה של המזרח התיכון עד ימיו. קירק הקדיש מקום להסברת המונח 'מזרח תיכון' בהתייחס למאפייני המרחב וקשר אותו באסלאם.²³ לתפיסת קירק, ההיסטוריה של המזרח התיכון החלה עם עליית האסלאם, ועליית האסלאם ראשיתה בהג'רה. מויר, קודמו, הציג את פועלו של מוחמד בערב במעין חלל ריק, ואילו קירק מיקם אותו במסגרת הידוע על המזרח תיכון בשלהי העת העתיקה – האסלאם מוצג אפוא ככוח עולה על רקע המאבקים בין הביזנטים לבין הסאסאנים, ובין בעלי בריתם הערבים של הביזנטים מקונפדרציות ר'פאן לבין בעלי בריתם של הסאסאנים מקונפדרציות אל-חירה (ל'ח'ם).²⁴

קירק הלך בדרכו של מויר ותיאר את ההג'רה ככריחה. בד בבד הציע קירק הסברים מורכבים יותר למניעי הגירת מוחמד ומאמיניו לאור קריאה מרקסיסטית של המקורות המוסלמיים. כך, הוא תיאר כיצד הצליחו בני שבט קַרִיש העירוניים להכפיף למרותם את השבטים הנוודים שסביבם על ידי יצירת תלות כלכלית בהם בעקבות ניצול מעמדה הגאוגרפי של מכה והפיכתה למרכז מסחר.²⁵ קירק סבר כי בניגוד לבני זמנו, מוחמד הונע ממניעים דתיים בלבד; פעילותו הדתית איימה על המונופול הכלכלי של קריש וגרמה לרדיפתו, עד שלבסוף היגר למדינה הרחוקה, שבה היה הרכב חברתי אוהד יותר למטרתו בדמות יהודים ומתאסלמים חדשים.²⁶

התמורות הטכנולוגיות, הפוליטיות, הכלכליות, החברתיות והתרבותיות במחצית הראשונה של המאה העשרים השפיעו על התפתחות השיח המחקרי. ההרס התרבותי והחומרי, לצד המשברים החברתיים שנלוו למלחמות העולם באירופה, הולידו הכרה גוברת במגבלות תפיסתו של האדם. ההתפתחויות המתודולוגיות החשובות האלה מתבטאות בעבודתו של הא"ר גיב (Gibb). בהקדמה לספרו הציג גיב תפיסה היסטוריוגרפית, שלפיה עבודתו של ההיסטוריון משקפת את התקופה שהיא נכתבת בה, הן בשל חשיפתן של 'עובדות' חדשות והן בשל הצגת פרשנויות נוספות ל'עובדות' שכבר נודעו.²⁷ לדידו, תפקידו של ההיסטוריון אינו רק לתעד, אלא גם להעריך ולשפוט את העובדות שלפניו, ולהציג תמונה כוללת המושפעת מדעותיו הקדומות ומ'מוגבלויות התפיסה' של תקופתו. בכך, יהיה תוצרו ההיסטוריוני שונה הן מזה של

George E. Kirk, *A Short History of the Modern Middle East: From the Rise of Islam to Modern Times* (Washington D.C.: Public Affairs Press), i

שם, 10-1. 24

שם, 12-11. 25

שם, 13-12. 26

Gibb, *Mohammedanism*, v 27

הדורות הקודמים, והן מזה של הדורות שיבואו אחריו. יש לציין כי שיטתו של גיב מאופיינת גם בגישה פוזיטיביסטית, ולפיה המחקר ישתפר וישתכלל ככל שתיחשפנה 'עובדות' חדשות, ואין הוא מטיל ספק ב'עובדות הידועות' לאור מחקרי העבר. עם זאת, גישתו קרובה יותר לגישה המחקרית המקובלת כיום, שלפיה תפקיד ההיסטוריון הוא להסביר את התנהגותם של נשואי מחקרו על פי ה'ראיות' שלפניו.²⁸

גיב תיאר את השיח ההיסטוריוגרפי על ראשית האסלאם ומיצב את עצמו למול שתי הקבוצות שפעלו לפניו – ההיסטוריונים המוסלמיים המתמערבים שכתבו את תולדות דתם מנקודת מבט סימפטית, והחוקרים המערביים שביקשו לכתוב יצירות פולמיות המציגות את האסלאם כדת נחותה.²⁹ בסקירתו ההיסטורית־דתית של גיב, ההג'רה של מוחמד ממכה למדינה בשנת 622 לסה"נ מציינת את כינון הקהילה המוסלמית העצמאית, בעלת שיטת ממשל, חוקים ומוסדות משלה. ההג'רה ציינה 'נקודת תפנית בהיסטוריה', והוכרה כך בידי ראשוני המוסלמים שאימצו אותה כראשית מניינם. ההג'רה ציינה גם את ראשית הכיבושים במזרח התיכון מידי הביזנטים והסאסאנים. ההג'רה והכיבושים הונעו מ'גישה בלתי מתפשרת ואף עוינת לכל דבר שמחוץ לקהילה'.³⁰

שלא כמו מויר ומבני דורו שהסבירו שההג'רה הייתה תוצאה של רדיפה, ובדומה לקירק, הסביר גיב את ההג'רה במניעים אידאולוגיים־דתיים. גיב הוא הראשון מבין החוקרים שסקרתי במאמר זה שראה בהג'רה נקודת מפנה בהיסטוריה, וקשר זאת לאימוצה כראשית המניין הערבי־מוסלמי. ההג'רה הוצגה בהסברו גם כאירוע המכונן של הכיבושים, אך בניגוד להוילנד ולגישת 'מדינת הג'האד' (ראו בהמשך), הוא לא ראה בה את הסיבה להם, אלא מסובב נוסף לצדם, והגורם המניע לשניהם היה גישתם הדתית העוינת של הערבים כלפי העולם הסובב אותם. כפי שנראה להלן, לימים ישובו חוקרי האסכולה ה'מסורתית החדשה' לייחס חשיבות למניעים אידאולוגיים־דתיים להג'רה.

התובנות ההיסטוריוגרפיות שהתגבשו בתקופה שלאחר מלחמות העולם התבטאו בחלקן כבר בעבודותיהם של גיב וקירק. עם זאת, חוקרים אלו הקדישו מקום מועט למדי לדיון בתקופה המעצבת של האסלאם בימי חייו של מוחמד, והורגש צורך לכתוב מחדש ובעין ביקורתית יותר את קורות התקופה. החוקר שהרים את הכפפה היה ויליאם מונטגומרי וואט, שפרסם במהלך שנות החמישים שני ספרים שהוקדשו לפועלו של מוחמד במכה.³¹ ובמדינה.³² במחקריו הסתמך וואט על השוואת העדויות

28 שם, vi.

29 שם, 1-vii.

30 שם, 2.

31 William M. Watt, *Muhammad at Mecca* (Oxford: Oxford University Press, 1953)

32 William M. Watt, *Muhammad at Medina* (Oxford: Oxford University Press, 1956)

השונות במסורת ההיסטוריוגרפית המוסלמית לשם גיבושן לכדי כרונולוגיה רציפה אחת. ב-1961 הוא פרסם תקציר של שני המחקרים האלה בכרך אחד, שהוא מושא בדיקתנו כאן (*Muhammad: Prophet and Statesman*, 1961). בעבודה זו הוקדש מקום נרחב לדיון בהג'רה ממכה למדינה לפרטיה, ותיאור זה התקבל על האסכולה ה'מסורתית'. בשל חשיבותו, אביא כאן את עיקריו.³³

בניגוד לאחדים מקודמיו, הפחית ואט מחשיבות הרדיפות של מוחמד כגורם להגירתו.³⁴ לדעתו, את הרדיפות האלה הובילו נכבדי העיר, והן נבעו מחשש שהטפותיו הדתיות יפגעו במסחר המכאי. להג'רה קדמו הגירה של אחדים מתומכיו של מוחמד לחבש ב-615 בניסיון להיעזר בחבשים הנוצרים במאבק נגד אנשי מכה או לשם מסחר.³⁵ מוחמד נשאר במכה וסבל עם שארית תומכיו מחרם כלכלי שנמשך שנתיים (מ-616 עד 618). עם זאת, הוא היה מוגן מגילויי אלימות, שכן ביטחונו הובטח בידי דודו אבו טאלב שהיה ראש בית האב האשם שאליו הוא השתייך.³⁶ לימים החרם הוסר, אך עם מותו של אבו טאלב בשנת 619 התערער מעמדו של מוחמד בעיר, ויורשו של אבו טאלב, אבו ג'הל, הסיר ממנו את חסותו.

כעת לא היה מוחמד מסוגל להמשיך להפיץ את דתו במכה, והוא נאלץ לחפש בסיס פעילות חדש.³⁷ מוחמד ניסה להתיישב בטאיף השכנה אך נכשל.³⁸ ולבסוף עלה בידו לגייס את תמיכתם של כמה עולי רגל מית'רב שנשבעו לו אמונים בעקבה שבחוצות מכה בהפיצם את דתו. כעבור שנתיים הם הזמינו אותו אליהם בתור מתווך בסכסוכים שבטיים, שבהם היו היהודים צד זוטר.³⁹ מוחמד העריך את המצב הפוליטי במדינה וניצל אותו לטובתו, וכך, ברגע המתאים, בספטמבר 622, שלח את תומכיו לית'רב ולבסוף היגר אף הוא והגיע לנווה המדבר ב-24 בחודש. בית'רב, שהייתה למדינה, ייסד מוחמד את החברה המוסלמית במסמך מכונן שנודע לימים בשם 'חוקת מדינה' (עֶהַד אַל-אֶמָה).⁴⁰ גם היום מקובל שמסמך זה הוא שריד קדום לאמנה של קהילת ה'מהגרים', שריד ששוקע במקורות ההיסטוריוגרפיים המאוחרים לו.⁴¹

Watt, <i>Muhammad: Prophet and Statesman</i>	33
שם, 56.	34
שם, 65-66.	35
שם, 75-77.	36
שם, 80.	37
שם, 82.	38
שם, 88.	39
שם, 91-94.	40
Hoyland, <i>Seeing Islam</i> , 580-590	41

ואט הסביר שההג'רה היא תוצאה של מניעים מיסיונריים ולא של רדיפות, ולכן הוא הדגיש כי:

המילה הערבית הג'רה [...] אין משמעותה 'בריחה' (flight) אלא תרגומה הטוב ביותר הוא הגירה רצונית (emigration). הקשרה אינו מעבר גאוגרפי (geographical transference) אלא היפרדות של הפרט מהמשפחה ומהשבט והתחברות לפרטים אחרים. העידן האסלאמי, שכל הכותבים המוסלמים הישנים יותר משתמשים בו לתיארוך, מתחיל בשנה שבה התרחשה ההג'רה.⁴²

אם כן, ההג'רה למדינה לא הייתה בריחה אלא מעבר גאוגרפי שהיה מלווה בניתוק מהחברה הישנה ובכינונה של חברה חדשה שתהיה לאסלאם.

בין שאכט לוואט: פרדוקס המקורות וזרעי הרוויזיה

בעקבות מלחמות העולם גברה הביקורת על הגישה ההיסטוריוגרפית הפוזיטיביסטית שאפיינה את המחקר האקדמי המערבי. במסגרת 'המפנה ההיסטורי' במדעי הרוח גברו קולות פוסט-מודרניים שדחו את תפיסת 'מצעד הקדמה' הבלתי נמנע של הידע האנושי, ושללו מעבודות היסטוריות את אדרת המהימנות העובדתית שממנה הן נהנו בעבר. התברר כי ההיסטוריונים, מושאי מחקרם ותוצרי כתיבתם, מושפעים מהטיות חברתיות ותרבותיות המשפיעות על השיח בין הכותבים למקורותיהם.⁴³ בהתייחס למקורות היסטוריים, טענו חוקרים, כמו הסוציולוג האמריקאי רוברט מרטון (Merton) כי למסמכים היסטוריים אין משמעות 'אובייקטיבית' המשוחררת מכבלי הזמן והמקום של נסיבות כתיבתם. תחת זאת, הם הציעו לנתח אותם כתוצר של מאבקים חברתיים על מעמד, כוח ושררה.⁴⁴

ברוח זו חל שינוי ביחסם של חוקרים מערביים כלפי המסורת ההיסטוריוגרפית האסלאמית בתקופה שבה נכתבו מחקריו של ואט, והחלה נטייה הולכת וגוברת

42 Watt, *Muhammad: Prophet and Statesman*, 61

43 Terrence J. McDonald, 'What we Talk about When We Talk about History: The Conversation of History and Sociology', in Terrence J. McDonald (ed.), *The Historic Turn in the Human Sciences* (Michigan: University of Michigan Press, 1996), 90-118

44 Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure* (New York: Simon and Schuster, third expanded edition, 1968 [1949]), 1-38

לפקפק במהימנותה כמקור היסטורי. הפילולוג יצחק יהודה גולדציהר (Goldziher) היה הראשון שחשף את תופעת זיוף החדית', אך הוא לא שלל את הניסיון לשחזר את ההיסטוריה על פי הקורפוס הזה. את התפקיד המרכזי בתפנית המתודולוגית הזאת אפשר לייחס למחקרו של ג'וזף שאכט על מקורות המשפט המוסלמי.⁴⁵ שאכט הדגים כיצד חדית'ים הלכתיים המתארים סיטואציות בתקופת הנביא החלו את דרכם כפסיקות של חכמי הלכה במאות הראשונות לספירה המוסלמית והולבשו בדיעבד על דמותם של הנביא וחבריו. הקושי שעמד לנגד ההיסטוריונים היה שעבודתו של שאכט בתחום המסורות התאולוגיות־משפטיות עשויה להיות תקפה באותה מידה גם למסורות ההיסטוריוגרפיות, שכן אין הבדל תמתי־מבני מהותי ביניהן.⁴⁶

בעמודים האחרונים של *Muhammad: Prophet and Statesman* הקדיש ואת כמה שורות להתמודדות עם הטענות החדשות.⁴⁷ ואת הניח שהחומר בביוגרפיות המוקדמות של מוחמד 'אמין, כל עוד אין סיבה מיוחדת להניח שאנקדוטה מסוימת עוותה או הומצאה ממניעים משפטיים, תאולוגיים או פוליטיים'. עיוותים אלו נמצאים, לשיטתו, רק בחומרים בעלי משמעות תאולוגית, אבל ליבת התיאור איננה מעוותת. לגישתו, על פי השוואת המסורות למיניהן, יתר החומר יכול לשמש מקור היסטורי מהימן לא רק לתיאור הישגיו של מוחמד ופועלו, אלא גם לתיאור ההקשר שבו הוא פעל. להגנתו נשען ואת על העובדה שמבקרו טרם טענו שהקוראן איננו בן זמנו של מוחמד. משום שהקוראן הוא התגלותי בסגנונו ומקוטע, כל אימת שהם עושים בו שימוש כמקור היסטורי הם 'מקבלים את הקווים הכלליים של חיי מוחמד בשתיקה'. הקווים הכלליים האלה, הוסיף ואת, נמצאים במקורות הביוגרפיים (סִיְרָה) ובספרות מלחמות הנביא וראשוני המאמינים (מִן'אֵי), המכילים גם את המסורות המשפטיות־תאולוגיות שהמבקרים דוחים. דחיית המקורות האלה פירושה דחיית הקוראן כמקור היסטורי פרי זמנו של הנביא ושלילת כל אפשרות לצייר 'תמונה של חיי מוחמד ופועלו'. פירושו של דבר שאי אפשר להתבסס על המקורות המוסלמיים בלבד לשם שחזור ההג'רה כמאורע היסטורי שבמסגרתו עברו מוחמד וחסידי מכה למדינה ב־622 לסה"נ.

בתחילה מיאנו ההיסטוריונים כואט להפנים את מלוא השלכותיה של תגליתו של שאכט.⁴⁸ אולם בשלהי שנות השישים נערכו כמה ניסיונות לבחון את הנרטיב של ואת

Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Press, 1950) 45

Watt, *Muhammad at Medina*, 336-337 46

Watt, *Muhammad: Prophet and Statesman*, 241-242 47

William M. Watt, *Muhammad at Mecca*; Watt, *Muhammad at Medina*; Watt, *Muhammad: Prophet and Statesman*; S. F. Mahmud, *A Short History of Islam* (Oxford: Oxford University Press, 1960), 1-18 48

לאור התובנות העולות מעבודתו של שאכט על ההיסטוריות של המקורות. בולטת במיוחד עבודתו של הסוציולוג וההיסטוריון המצרי אחמד מוחמד שעבאן (Shaban), שביקש 'להציג פרשנות חדשה של ההיסטוריה של ראשית ה"אסלאם" לאור ברירה דקדקנית של המקורות הזמינים... ובחינה מחודשת של חומר שהיה מוכר לנו במשך עשורים רבים'.⁴⁹ טענה מרכזית במחקרו קובעת ש'אירועי התקופה הוסברו יותר מדי פעמים על בסיס קנאויות שבטיות דמיוניות או סכסוכים אישיים אי-רציונאליים'. שעבאן הראה כי הסברים ייחודיים לתרבות מסוימת מתעלמים מהסברים לוגיים ואוניברסליים סבירים לא פחות להתנהגותם של בני אדם בזמן ובמקום משתנים. ובמילותיו: 'הסברים אלו מזניחים לחלוטין את האינטרסים הלוגיים של הערבים ומעריכים בהערכת חסר רבה את יכולתם הנורמלית כבני אדם להסתגל למצבים חדשים'.⁵⁰

בסוגיית ההג'רה מתח שעבאן ביקורת לוגית על הסברו של ואט, שלפיו מוחמד היגר בשל אי-יכולתו למצוא חסות שבטית במכה, ושבואו למדינה התאפשר רק בשל הסכסוכים השבטיים שהיו בה. בניגוד לתמונה העולה מן המקורות בעבודתו של ואט, בעיני שעבאן ההגירה של מוחמד למדינה הייתה מהלך שקול היטב שנבע משיקולים לוגיים עמוקים. לטענתו, עבודתו של ואט על מכה ומדינה לחוד גרמה לו להחמיץ את מלוא חשיבותה של ההג'רה כנקודת שינוי וכמהפכה שצלחה בשל טיפולו של מוחמד בתחום הדתי והכלכלי גם יחד ביסודו את החברה המוסלמית במדינה.⁵¹ ואט, גרס שעבאן, התעלם מהיותו של מוחמד איש ככל בשר ודם, והסביר לא אחת את מניעיו בהשראה פנימית, מעין־אלוהית.⁵² בהסבריו תרם שעבאן תרומה ניכרת לקידומה של ההיסטוריוגרפיה המסורתית, בהניחו את המסד הלוגי שעליו יתבסס לימים קנדי בהגנו עליה.⁵³ עם זאת, לא היה בכך כדי להשיב על טענותיהם של המבקרים ביחס לפרשנות המקורות.

לנוכח הביקורת הפילולוגית של שאכט וטיעוניו האחרונים של שעבאן, מן הראוי לשוב ולעיין בהשלכות המשתמעות מהגנתו המתודולוגית של ואט על גישתו. טיעונו של ואט נשען במידה רבה על האמינות שיוחסה למקורות שעליהם התבסס במחקרו. ואט ייחס חשיבות מיוחדת, ואף מכריעה, להיעדר ביקורת על מהימנותו ההיסטורית של הקוראן. לפיכך, די בשלילת תקפותו ההיסטורית של הקוראן ובערעור ההנחה שהוא פרי זמנו של מוחמד בכדי למוטט את מכלול טיעונו כמגדל קלפים. כך ומבלי

Muhammad A. Shaban, *Islamic History A.D. 600-750 (A.H. 132): A New Interpretation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), vii

שם, viii-vii. 50

שם, 9. 51

שם, 10-11. 52

Hugh N. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates, 600-1050* (London: Longman, 1986), 1 53

לשים לב עמד ואט בכתיבתו על עיקרי הטיעון ההפוך שהוביל בעשורים הבאים את מתנגדיו לְרוויזיה שתפסול את ההיסטוריות של הקוראן ושל חיי מוחמד גם יחד. רוויזיה זו הובילה אותם לכיוונים חדשים שבמסגרתם השתיתו את המחקר על יסודות חדשים, זרים לאסלאם, אגב פסילה מלאה או חלקית של שיטתו המסורתית.⁵⁴

חלק שני: 'הגריזם', האסכולה הרוויזיוניסטית והביקורת עליה

ונסברו, קרונה וקוק: ההג'רה על פי התאוריה של 'הגריזם'

כפי שהראיתי בחלק הקודם, משנות החמישים המאוחרות של המאה העשרים החלו מוטלים במחקר המערבי עוד ועוד ספקות במהימנות הנרטיב המוסלמי ובערכה של המסורת ההיסטוריוגרפית האסלאמית וביכולתה לשקף את המסגרת הכרונולוגית של ראשית האסלאם, ובכללה ההג'רה. ספקות אלו נבעו מהתפתחויות תאורטיות בשדה המחקר ההיסטורי הכללי, וכן ממחקרים מסוימים בתחומי הספרות והפילולוגיה שיישמו את התובנות התאורטיות האלה בתחום ההיסטוריה של האסלאם. המחקרים האלה פירשו את הדרכים שבהן נבנתה המסורת האסלאמית בתקופה מאוחרת, ושיאם בעבודותיו של ג'ון ונסברו, שנכתבו בראשית שנות השבעים אך פורסמו רק בשלהי העשור ההוא.⁵⁵ ונסברו ניתח את ההיסטוריוגרפיה המוסלמית בכלים ספרותיים, והגיע למסקנה שמדובר ב'היסטוריית גאולה' (salvation history), שאינה משקפת בהכרח אירועים מציאותיים, אלא תפיסות של מוסלמים במאות מאוחרות יותר בדבר ראשית אומתם. לקביעה זו היו השלכות חשובות על הערכת מידת היותה של המסורת מקור מהימן לשחזור אירועי ראשית האסלאם.

ביקורתו של ונסברו לא פסחה על תיאור ההג'רה במסורת. ההג'רה, כפי שהיא מתוארת במסורת, הייתה לדעתו יסוד ספרותי, 'הגשמה היסטורית' של מוטיב הגלות,

54 Watt, *Muhammad: Prophet and Statesman*, 241

55 John Wansbrough, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation* (Oxford, Oxford University Press, 1977) הספר עוסק בקורפוס הקוראני ובעריכתו בתהליך הדרגתי ששיאו במאות השנייה והשלישית לסה"נ. John Wansbrough, *Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History* (New York: Prometheus Books, 2006 [1979]). הספר הזה עוסק בצמיחתה של המסורת המוסלמית, ובמיוחד בסיפורי הסירה מר'אזי העוסקים בדמותו של מוחמד ובקורות המדינה המוסלמית בימי חייו.

'מעשה הצלה' בהיסטוריה המוסלמית.⁵⁶ מנייתוחו המורכב הסיק ונסברו שההג'רה - וכמוה יתר האירועים העומדים בלב התיאור המסורתי של ראשית האסלאם - לא הייתה אירוע היסטורי ממשי. בכך פתח ונסברו את הדלת לסטייה חדה ממוסכמות המחקר הקודמות בנוגע למהימנות המסורת כולה. לעבודתו נודעה חשיבות נוספת, בְּנִתְנָה הזדמנות לפרשנות מחודשת של המונח 'הג'רה' ושל האירועים הקשורים בו על פי מקורות אחרים, זרים לאסלאם, שערכם ההיסטורי טרם הוטל בספק. כך נפרצה הדרך למחקרם השנוי במחלוקת של תלמידיו, העומד במרכז החלק הזה.

לשלילה המוחלטת של המסורת האסלאמית כמקור היסטורי הייתה השלכה מכרעת הן על המחקר ההיסטורי והן על החשיבה ההיסטוריוגרפית המערבית על ההג'רה. המחקר הראשון שהתבסס על הנחות היסוד של ונסברו היה ניסיונם של תלמידיו פטרישיה קרונה ומייקל קוק בספרם 'הגריזם' להציג תמונה אחרת של ראשית האסלאם על סמך מקורות חוץ-אסלאמיים והממצא הארכאולוגי.⁵⁷ אף שנדחה ברובו, 'הגריזם' העלה שאלות חשובות בדבר ערכם ההיסטורי של המסורת וגם של מקורות חוץ-אסלאמיים לתיאור ראשית האסלאם וההג'רה, ובמיוחד הוא שלל שלייה מוחלטת את התיאור המסורתי של ההג'רה כהגירה ממכה למדינה בחצי האי ערב.

עבודתם של קרונה וקוק יוצאת מנקודת הנחה ש'אף על פי שאין סיבה פנימית לדחות את [המסורת האסלאמית], אין גם סיבות חיצוניות לקבלה'. בעומדם מול דילמה זו בחרו השניים ללכת לאור תובנותיו של ונסברו וקבעו ש'הדרך היחידה לפתור את הדילמה היא לחרוג ממסגרת המסורת האסלאמית לחלוטין ולהתחיל מחדש'.⁵⁸ קרונה וקוק פנו למקורות החוץ-אסלאמיים - כתבי הכיתות השונות וכרוניקות של יהודים ונוצרים לכנסיותיהם בסורית (סיריאנית), ארמית, יוונית וארמנית, ואמנם, מקורות אלו הובילו אותם לכיוונים חדשים לחלוטין. מבחינה מתודולוגית, נטו קרונה וקוק לקבל את התיאורים המצויים במקורות אלו כלשונם, מתוך הדגשת הסתירות שביניהם לבין המסורת והעדפת הראשונים על פניה.

תיאור ההג'רה הוא דוגמה טובה למדי לשיטת עבודתם עם המקורות. קרונה וקוק פותחים בציטוט מובאה מה- *Doctrina Iacobi* - חיבור פולמוסי נגד היהודים שכתב הבישוף יעקב בקרתגו בשנת 634, ומקובל לראות בו את העדות החוץ-אסלאמית הקדומה ביותר לקיומו של מוחמד. בעדות זו נזכר נביא שקר שקם בקרב הערבים בסיוע היהודים; נביא נושא חרב שבישר על בואו של המשיח לארץ הקודש.⁵⁹ על

Wansbrough, *Sectarian Milieu*, 46 56

Crone and Cook, *Hagarism* 57

שם, 3. 58

שם, 4. 59

פי השיטה שתוארה לעיל, הדגישו קרונה וקוק שמסר זה סותר את עיקרי המסורת שלפיה מוחמד נפטר כבר בשנת 632, ומניחים שהזכרת הציפייה למשיח משקפת את המשיחיות היהודית בת התקופה המוכרת לנו גם ממקורות יהודיים. ממקורות אלו ואחרים הם הסיקו שתנועת הכיבוש הערבית לארץ הקודש עירבה את היהודים והייתה עוינת לנוצרים, בניגוד לתמונה העולה ממקורות מוסלמיים, המתארים את מאבקיו של מוחמד ביהודים כבר במדינה. עדות חשובה נוספת ומאוחרת במעט של הבישוף הארמני סבאוס (Sebeos, 660 לסה"נ לערך), מתארת כיצד לימדו יהודים שנמלטו מרדיפות ביזנטיות לערב את הערבים על מוצאם מישמעאל בן אברהם, ועוררו סוחר ושמו 'מחמט' לאחד את הערבים באמונה באל האחד של אברהם אביהם ולהוביל צבא ערבי-יהודי לכבוש מן הביזנטים את ארץ הקודש שהובטחה לזרעו.⁶⁰

על סמך העדויות הספורות האלה, קרונה וקוק טוענים שההג'רה הייתה מסע פלישה ערבי-יהודי בראשות מוחמד לעבר ארץ הקודש בעשור השלישי של המאה השביעית. ההג'רה הייתה 'התכנסות המשיחית של הגולים', שחזור הפנטזיה המשיחית של משה המבוססת על תיאור יציאת מצרים וכיבוש הארץ בתורה ובנביאים:

במסורת האסלאמית היציאה (exodus) הנידונה היא ממכה למדינה, והתאריך שלה מזוהה עם תחילת הספירה הערבית ב־622 לסה"נ. ברם, שום מקור מוקדם איננו מעיד על ההיסטוריות של יציאה זו, והמקורות [...] מספקים אלטרנטיבה סבירה בדמות ההגירה (emigration) של הישמעאלים מערב לארץ הנבחרת.⁶¹

חיזוק לטענתם הם מוצאים בהופעות הרבות של המונח 'מהגרים' בפירושים מסחריים ומנהליים בני התקופה שנתגלו במצרים ככינויים העצמי של הערבים.⁶² הגירה זו לארצו של אברהם הונעה על ידי הזדהות עם הגר וישמעאל שנושלו מירושתם. הד לכך השתמר גם בחדית', בדמות מסורות שעוד ידובר בהן הקובעות את יעד ההג'רה לאזורים שמחוץ לחצי האי ערב, כמו סוריה רבתי (אל־שַׁאם), והמקבילות את ההג'רה של המאמינים להגירתו של אברהם, וגם במסמך מנהלתי בן התקופה המתוארך לשנת 63 לספירת 'מהגריא דבני ישמעאל בר הגר בר אברהם' (681 לסה"נ).⁶³

קרונה וקוק ראו בהג'רה מסע מלחמה דתי של קבוצת ערבים ויהודים שפעלו בהנחייתו המשיחית של מוחמד לשחרור ארץ הקודש מן הנוצרים. תפיסה זו עוררה

60 שם, 6-7.

61 שם, 8.

62 המונח מופיע בערבית - 'מְהַגְרִי'ן', ביוונית - *Magaritai*, ובארמית סורית - *Mhaggre*.

63 Crone and Cook, *Hagarism*, 160, n. 53.

ויכוח קשה בקרב החוקרים בתחום, היסטוריונים וחוקרי דת כאחד, ויכוח שהדים לו נמצאו בביקורות רבות שנכתבו בידי אישים מתחומים שונים על 'הגריזם'. בשנים הבאות צוטטו המקורות החוץ-אסלאמיים שנידונו כאן בפעם הראשונה שוב ושוב, ושימשו מעין חומר הסקה לכבשני הפרשנות והפולמוס סביב ההיסטוריוגרפיה של העשורים הראשונים לכיבושים הערביים והאסלאם. חוקרים שונים השתמשו בהם במגוון דרכים כדי לתמוך במסקנות סופיות שונות בתכלית, ולבסוף לשם תיקוף מחודש של הפרשנות המסורתית על פי מידת המהימנות שייחסו למקורות החוץ-אסלאמיים ביחס למסורת על מאזני ההערכה ההיסטורית.

הביקורת על 'הגריזם'

עם פרסומו, עורר הספר 'הגריזם' ביקורת רבה, שלילית בעיקרה, ודיון מקיף בשיח המקצועי שחרג מטעניו לעבר עניינים מתודולוגיים הקשורים בהשוואות הרעיוניות בין ה'אסלאם' הקדום לתנועות אחרות, בחלקן מאוחרות יותר. השוואות אלו וטבען חורגים ממסגרת דיוננו. אף שהמקום שהוקדש לפרשנויות ההיסטוריות של רעיון ההג'רה היה מצומצם, היו לכך השלכות ניכרות על כיווני המחקר שננקטו בהמשך.⁶⁴ הטענה ההיסטוריוגרפית המרכזית שהעלו המבקרים היא שהתזה ההיסטוריוגרפית שהציגו קרונה וקוק על פי המקורות החוץ-אסלאמיים בלבד איננה מספקת תיאור היסטורי עקיב ושלם של ראשית האסלאם בכלל, ושל ההג'רה כמאורע היסטורי בפרט, וזאת בשל מגבלות המקורות שעמם הם עבדו מבחינת היקף וכיסוי.⁶⁵ ביקורת זו, לעניות דעתי, איננה מוצדקת במלואה, שכן המחברים לא התיימרו להציג תמונה שלמה וקוהרנטית של אירועי התקופה. במקום זאת, יעדם המוצהר היה להציע פרשנות חדשה לעובדות ידועות כדי לתרום להבנה ההיסטורית של ראשית ה'אסלאם'.⁶⁶ חוקרים שביקשו להפריך את טענות 'הגריזם' בחרו בדרכים שונות לעשות כן. אחדים, כמו ג'וזף ואן אס, בחרו לתקוף את העבודה על עניינים טכניים של מתודה וטרמינולוגיה.⁶⁷ ואן אס האשים את קרונה וקוק באימוץ הגישה הפולמית המשוקעת במקורות העוינים לאסלאם, וכדוגמה לכך הביא את השם 'הגריזם' – המשקף את המתקפה הפולמוסית של נוצרים על הערבים שהוצגו ככנים הלא-לגיטימיים של הגר.

64 ראו החלקים השלישי והרביעי להלן.

65 Hoyland, *Seeing Islam*, 598

66 Crone and Cook, *Hagarism*, iv

67 Josef Van Ess, 'The Making of Islam', *Times Literary Supplement* 3988 (September 1978): 997-998

השימוש הבעייתי במונחים אנכרוניסטיים שאינם הולמים לתיאור אופיים של הערבים נמשך גם בכתיבתם על סוגיית ההג'רה – קוק וקרונה כינו את המהגרים 'מְהַאג'רִין מאואיסטיים', כלומר השוו את הערבים לקומוניסטים הסיניים הקיצונים ורמזו לאי-הלגיטימיות שלהם כתנועה חתרנית שכיבושה לא היו אלא 'כיבושים ברבריים'. בכך היה ואן אס הראשון שעמד על הבעיה הטבועה באופיים המגמתי של המקורות החוץ-אסלאמיים. מבחינה תמטית הוא ראה ב'הגריזם' 'היסטוריה של הלא-היסטורי' המרבה לעסוק בהשפעות תרבותיות ובענייני זהות, אך גם מציגה את הערבים כ'קליפות ריקות' שהיו צריכות להתמלא ברעיונות זרים כדי לרכוש זהות עצמית'. ואן אס האשים את קרונה וקוק גם ב'צמצום טיעונים לרטוריקה' וב'מגלומניה' שאינה מתיישבת עם היקפו המצומצם והתמציתי של הספר. עם זאת, ואן אס התקשה להתמודד עם רעיונותיו המהפכניים של הספר ודחה אותם בגין הערעור על 'האמתות המקובלות' של הקונצנזוס: 'ייתכן שהפרכה איננה נדרשת משום שהמחברים אינם עושים כל ניסיון להוכיח את דבריהם, היכן שהעובדות המקובלות מהופכות על ראשן, תוצאות גישתם הרסנית'.⁶⁸

חוקר נוסף שעמד על בעיית אופיים הפולמוסי של המקורות החוץ-אסלאמיים הוא מיכאל מורוני מאוניברסיטת קליפורניה, שפרסם ביקורת קצרה על 'הגריזם' בשנת 1982. מורוני הכיר בצורך ברוויזיה של ההיסטוריוגרפיה של ראשית האסלאם וכינה את הספר 'ניסיון נועז ורב דימויון' להסביר את הפערים שבין המקורות החוץ-אסלאמיים למסורת, ועם זאת, הוא הצביע על כמה כשלים מתודולוגיים.⁶⁹ לדידו, קוק וקרונה לא נתנו דעתם לכך שהמקורות שבחנו רויים ב'פולמוסיות', אפוקליפסה ומשיחיות' לא פחות מהמסורת האסלאמית שהם זנחו, וכן הם התעלמו ממקורות המאמתים חלקים חשובים מהכרונולוגיה המסורתית, ובכלל זאת בנוגע להג'רה.⁷⁰ בעיה זו תשרת לימים את תומכי הגישה ה'מסורתית החדשה', ובמיוחד את דונר וברקי להצדקת שיטתם. מורוני הוסיף דוגמאות משלו לטרמינולוגיה הבעייתית שהציג ואן אס, כגון 'רבנים עוסמאניים' לתיאור יהודי התקופה. מורוני הצטרף לגינויו של ואן אס בדבר שבירת המוסכמות המחקריות של הפרדיגמה ה'מסורתית', ובהלכו באותו התלם סיכם בגרסו שמעבר ל'הכללות גסות, השערות באוויר וז'רגון מייגע', יש בספר 'יותר טיעונים מראיות', ולפיכך הוא אינו מבוסס דיו.⁷¹ לטענה על חוסר האיוון הכללי בין מסקנות הספר לראיות שעליהן הוא

68 שם, 997.

69 Michael G. Morony, 'Hagarism: The Making of the Islamic World – A Book Review', *University of Chicago's Journal of Near Eastern Studies* 41, 2 (1982): 157

70 שם, 158.

71 שם, 159.

מתבסס הצטרפו גם חוקרים נוספים כגון אריק מנהיימר (Manheimer) מאוניברסיטת ניו־ג'רזי, ששפט את הספר ביתר הסוגיות באור חיובי למדי.⁷²

בחינת הביקורות כלפי 'הגריזם' בזו אחר זו מאפשרת לנו לעמוד על נקודות טיעון המשותפות לחוקרים שפעלו בארצות הברית. במחקרים אלו הובעו עמדות דומות בדבר שבירת הקונצנזוס המחקרי על מהימנות המסורת, הטרמינולוגיה הבעייתית, וכן בדבר חוסר הביקורתיות של החומרים החוץ־אסלאמיים המוליכה למסקנות שאינן מבוססות דיין. ביקורות אלו ונוספות – כמו הטענה שהדיון בספר איננו היסטורי ברובו המכריע – משותפות גם לחוקרים מתחומי ידע אחרים. כך, למשל, ביקורתו של אולג גרבר (Grabar), מהבולטים בחוקרי ההיסטוריה של האמנות והאדריכלות בראשית האסלאם, פיתחה ושכללה טענות שהעלו ההיסטוריונים האמריקנים. ביקורתו של גרבר על 'הגריזם' התמקדה בשאלת ההג'רה.⁷³ האם די בשלושה טקסטים בלבד בכדי לבסס תאוריה מהפכנית העומדת בסתירה לכל משקלה המצטבר של המסורת ומחקר הדורות הקודמים? שואל גרבר, ומשיב בשלילה.⁷⁴ הוא מתקשה לקבל זאת כעבודה מחקרית מבוססת (sound), בציינו כי אין די בראיות הספורות שהוצגו בכדי להוכיח קשר חד־משמעי בין ה'מֶהְגֶּרָא' המופיעים במקורות החוץ־אסלאמיים ל'מֶהְאֶג'רֶן' של המסורת האסלאמית.⁷⁵ עם זאת, גרבר הוא החוקר היחיד מהחוקרים שהזכירו למעלה שבחר לשבח את השימוש החלוצי שעשו קרונה וקוק במקורות ארכאולוגיים חדשים – כגון הממצא האדריכלי, פפירוסים ומטבעות. ואכן, משנות השמונים, בעקבות 'הגריזם', נעשו המקורות האלה, למקור מקובל לעדות ולפרשנות על ההג'רה ועל ראשית האסלאם. מעטים ניאותו לעמוד מהצד השני של המתרס ולצדד בתאוריות של 'הגריזם'. אחד היחידים שעשה כן היה ג'ון ונסברו עצמו.⁷⁶ אולם גם הוא, שסמך ידו על הצורך ברוויזיה, לא חסך שבטו משני תלמידיו. כמו ואן אס, מורוני ומנהיימר, עיקר ביקורתו של ונסברו התרכזה בבחירת המקורות ובדרך הטיפול בהם. ונסברו ניתח בקצרה את המקורות על פי עקרונות הניתוח הספרותי ועמד על מאפייניהם. לטענתו, הספרות החוץ־אסלאמית היא כיתתית ויש לראות בה 'היסטוריוגרפיה של מיעוטים', העונית למושא המחקר ולוקה בסטראוטיפיות ובהטיות תאולוגיות, לא פחות מהמסורת

- Eric I. Manheimer, 'Hagarism: The Making of the Islamic World – A Book Review', *The American Historical Review* 83, 1 (1978): 240-241
- Oleg Grabar, 'Hagarism: The Making of the Islamic World – A Book Review', *Speculum* 53, 4 (October 1978): 795-799
- שם, 795. 74
- שם, 798. 75
- John Wansbrough, 'Hagarism: The Making of the Islamic World – A Book Review', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 4, 1 (1978): 155-156 76

שאותה היא מחליפה כמקור העיקרי לעבודת ההיסטוריון. ונסברו פסל את ניסיונם של קרונה וקוק לשחזר את עולמם הרעיוני של המהגרים על סמך המקורות הזרים האלה. זאת ועוד, בהמשך לוואן אס, קיבל ונסברו את הגישה הטוענת כי השם 'הגריזם' איננו משקף מציאות בת התקופה (emic), אלא הוא ניסיון של החוקרים להסביר את העבר בשפתם (etic). מכאן מובן למה אין לגזור מהמונח 'הגריזם' תובנות על עולמם הרוחני של החברה המתוארת, משום שהוא משקף במהותו פרשנות זרה לאותה החברה.⁷⁷

חלק שלישי: 'מהגריא' – צמיחת האסכולה ה'אינטגרטיבית' בעקבות 'הגריזם'

פרסומו של 'הגריזם' בשנת 1977 פיצל את הקהילה המחקרית העוסקת בראשית האסלאם בשתי סוגיות חשובות: מהימנות המסורת האסלאמית למול העדות החוץ-אסלאמית וההיסטוריוגרפיה של ראשית האסלאם. הליקויים המתודיים של קרונה וקוק והפרשנות הקיצונית שחרגה מההסכמה הכללית במחקר הובילה לדחיית מסקנותיהם, ובד בבד פרסום הספר שינה שינוי בלתי הפיך את השיח המחקרי. ראשית, לא היה אפשר עוד להתעלם מעדויות חוץ-אסלאמיות, וכל תיאור של מציאות בת התקופה נאלץ להתמודד עמן. שנית, מודעות החוקרים לבעייתיות הטבועה הן בהיסטוריוגרפיה המוסלמית המסורתית, והן בכתבים הכיתתיים התחדדה. ההשפעה העיקרית של התובנות האלה הייתה שינוי שיטת המחקר – במקום מחקרים הבנויים על שלילת חלק זה או אחר מקורפוס הראיות, ביקשו המחקרים החדשים לנצל את מלוא העדויות הזמינות ולגבשן לתיאור המצביע על הדומה והמשותף יותר מאשר על השונה והמסולף. חוקרים הציגו מגוון דעות כיצד להתמודד עם הבעיות המתודולוגיות שהתעוררו, ודיונם לא פסח על שאלת ההגדרה, והיא נהפכה למרכזית ביותר מאז פרסום 'הגריזם'. העבודות החשובות בתחום זה הן של קרונה, שכבר נידונה לעיל,⁷⁸ הוילנד,⁷⁹ דונר⁸⁰ וקנדי.⁸¹

שם.	77
Patricia Crone, 'The First-Century Concept of Hijra', <i>Arabica</i> XLI, 3 (1994): 352-387	78
Hoyland, <i>Seeing Islam</i>	79
Fred M. Donner, <i>Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing</i> (Princeton: Darwin Press, 1998); Fred M. Donner, <i>Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam</i> (Cambridge: Harvard University Press, 2010)	80
Kennedy, <i>The Prophet and the Age</i> ; Hugh Kennedy, <i>The Great Arab Conquests</i> (Philadelphia: De Capo Press, 2007)	81

מהגרים וג'האד – הרוויזיה שאחרי 'הגריזם'

גם אם חברי האסכולה המסורתית פסלו את טענות 'הגריזם', פרסומו של הספר עורר אותם לבדוק מחדש את הנחות היסוד של פרשנותם להיסטוריוגרפיה האסלאמית. בחינה זו נעשתה בראש ובראשונה על סמך המסורת עצמה ובסיוע מקורות חוץ-אסלאמיים, בניסיון להעלות השערות חדשות או למצוא תימוכין לשחזורים שונים במקצת של ההיסטוריוגרפיה האסלאמית. בדיקה מחודשת זו הייתה מתונה יותר, ולא הרחיקה לכת כדרכם של קרונה וקוק, אך במידה רבה הייתה מבוססת ומקובלת יותר. אחד ממובילי המגמה הזאת, וילפרד מדלונג, ביקש לערוך בחינה מחודשת של המסורת האסלאמית הנוגעת לתפיסת ההג'רה באסלאם ולנסות לעגן את התפתחותה בנסיבות היסטוריות ידועות של הכיבושים ושל ימי בית אומיה.⁸² מחקרו התבסס על ההנחה שהמסורת האסלאמית משקפת את הדעות והרעיונות שרווחו באסלאם במאות הראשונות לספירה המוסלמית. הנחה זו מקורה עוד במחקריו של גולדציהר, אך היא שוכללה במחקריו של שאכט, שהניח כזכור את הבסיס לרוויזיה המודרנית של ההיסטוריוגרפיה האסלאמית. עתה שוכללה גישה זו בעזרת ההנחה שדרך השוואת התפתחות המסורת עם מקורות חוץ-אסלאמיים אפשר להגיע לתובנות חדשות בדבר משמעותה המקורית של ההג'רה כאירוע ההיסטורי המכונן של הישות המדינית הערבית.

לפי המסורות שהציג מדלונג, תומכי בית אומיה 'בעלי גיבוי רשמי' הפיצו מסורות שקבעו שההג'רה לא הסתיימה עם מות הנביא, אלא נמשכה לערי האַמְצָאר (ערי המצב הערביות) בסהר הפורה, ובמיוחד לסוריה.⁸³ סוריה הפכה להיות מזוהה במסורות עם מקום הגירתו של אברהם, אבי הערבים. מדלונג מציב במחקרו את הניתוח הספרותי של המסורות בהקשר היסטורי קונקרטי, שלפיו 'הג'רה' לאזורים שנכבשו זה עתה הייתה נחוצה להבטחת האחידה הקבועה של האסלאם בהם.⁸⁴ כך, 'תחת ח'ליפי בית אומיה הראשונים נשארה חובת ההג'רה חיונית לביטחון האימפריה. [...] הנעלה ביותר הייתה ההג'רה לסוריה הגדולה (אל-שאם), ה'מֶהְגֵר' (מקום ההגירה) של אברהם, שהייתה לליבת הח'ליפות'.⁸⁵ מדלונג מנמק את מסקנתו בכך ש'חשיבות מוסד ההג'רה בזמן הכיבושים ובתקופת בית אומיה משתקפת בעובדה שהמוסלמים הכובשים היו

Wilfred Madelung, 'Has the Hijra Come to an End?', *Revue des Etudes Islamiques* 82
LIV (1986): 225-237

שם, 227. 83

שם, 232. 84

שם. 85

ידועים בקרב נתיניהם בשם מְהַאֲרֹן, mahgrē או mahgrayē בסורית ו-magaritai ביוונית, והוא מפנה ל'הגריזם', שבו נחשפו העדויות האלה בפעם הראשונה.⁸⁶ לדעתו, הכיבושים לא היו תוצאת ההג'רה מְעַרְב, אלא להפך – ההג'רה לסוריה הייתה הכרחית כדי לשמור על הכיבושים. כך נקשרות להן המסורת, ההיסטוריוגרפיה והעדויות החוץ-אסלאמיות.

בעקבות הביקורת הנוקבת כלפי מחקרים נסוגו קרונה וקוק מהתזה שהם קידמו ב'הגריזם'. מתקפתם על ההיסטוריוגרפיה ה'מסורתית' שינתה כיוון, ובכלל הם התקרבו לדעותיה. במהלך שנות השמונים הם ביקשו לבחון מחדש את המסורת על גווניה בחינה ביקורתית ולהשוות אותה לראיות חוץ-אסלאמיות נבחרות. בסדרת מחקרים עלה בידם לערער כמה הנחות יסוד על ערב בימי מוחמד, ובכלל זה להפריך את ההנחה שלמכה היה מעמד של מרכז מסחר בין-לאומי.⁸⁷ במאמר מוסגר יצוין כי קרונה חזרה בה מחלק מהקביעה שמכה לא שימשה מרכז מסחר בין-לאומי על סמך ההקבלה בין ממצאים ארכאולוגיים המעידים על צריכה מוגברת של מוצרי עור בצבא הרומי לבין מסורות מוסלמיות על מסחרה של מכה בעורות האלה.⁸⁸

גם ההג'רה זכתה לטיפול דומה מצדה של קרונה. במאמר שפרסמה קרונה בשנת 1994 היא בחנה את התזה של מדלונג ומצאה דרך לגשר בינה לבין ההסבר של 'הגריזם' להג'רה.⁸⁹ על סמך הראיות שסקר מדלונג, אך גם על בסיס יתר המקורות הזמינים – מסורות היסטוריוגרפיות וחדית', מקורות חוץ-אסלאמיים, ואף על הקוראן בהיותו מסמך בן המאה השביעית והשמינית לסה"נ (ובניגוד לשיטתו של ונסברו)⁹⁰ – עלה בידה לגבש הסבר מקיף יותר לסוגיית ההג'רה. לפי דרך ביניים זו שבין הגישה המסורתית ל'הגריזם', הייתה ההג'רה ב-622 מודל להרחבת מסע המלחמה צפונה לארץ הקודש, ומדינה שימשה נקודת התארגנות בדרך להגשמת מטרה זו. עקרון ההג'רה המתמשכת מערב לערי האמצאר בארצות הכבושות נשמר בתקופת שלטון בית אומיה עד שבוטל בימי בית עבאס.⁹¹ בסקירת הראיות הבחינה קרונה כי המונחים הג'רה וג'האד מופיעים זה לצד זה בפסקוי קוראן רבים, והכינוי 'בית ההגירה' (דאר אל-הג'רה)

86 שם.

87 Patricia Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity* (Oxford: Oxford University Press, 1980); Patricia Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam* (Princeton: Princeton University Press, 1987)

88 Patricia Crone, 'Quraysh and the Roman army: Making sense of the Meccan leather trade', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 70, 1 (2007): 63-88

89 Crone, 'The First-Century Concept'

90 שם, 354.

91 שם, 367.

משמש במקורות רבים כינוי לערי האמצאר באזורים הכבושים. מכאן הסיקה שה'הג'רה כפי שהובנה במקור הייתה לא יותר מגיוס'.⁹² המגויסים המהגרים (אל־מְהַגְרִין) היו ערבים שהתגוררו כחילות מצב בשטחים הכבושים, ומתוקף תפקידם הצבאי היו זכאים לקצבה מאוצר המדינה, כפי שמעידים פפירוסים מנהליים וידיעות במסורת גם יחד.⁹³ בניגוד ל'הגריזם', המחקרים האלה התקבלו בסבר פנים יפות, וסייעו לחברי האסכולה המסורתית בתהליך הביקורת העצמית של הנחותיהם ביחס למהימנות הנרטיב המסורתי. עם זאת, הדיון בסוגיית ההג'רה הוביל להבנה מחודשת של כמה היבטים במהימנות הנרטיב המסורתי. על יסוד הבנה זו צמח בשנות התשעים הדור הבא של ההיסטוריונים, דור ששאף להרחיב ולהעמיק את הסינתזה שבין המסורת לספרות החוץ־אסלאמית ולהדגיש את נקודות הדמיון ביניהם, ולא את ההבדלים בלבד.

קנדי: שינויים בהיסטוריוגרפיה ה'מסורתית' של ההג'רה

לאחר הדחייה הראשונית של 'הגריזם' החל במחקר תהליך הדרגתי של הפנמת התובנות החשובות שעלו בספר הזה בתחום ההיסטוריוגרפיה של ראשית האסלאם, אגב ניסיון לשלבן במודל הכרונולוגי המקובל המבוסס על מחקר המסורת בידי ואט ואחרים. את מורשתו של ואט המשיך עתה אחד מתלמידיו, ההיסטוריון הבריטי יו קנדי מבית הספר ללימודי המזרח ואפריקה (SOAS) שבאוניברסיטת לונדון. קנדי שאף לחבר תיאור מקיף של קורות ראשית האסלאם עד סוף בית עבאס על בסיס הבנה חדשה של ההיסטוריוגרפיה האסלאמית המסורתית.⁹⁴

על פי הכרונולוגיה המסורתית, ובדומה לוואט, ראה קנדי בהג'רה את 'הגירתו של מוחמד ממכה למדינה בשנת 622',⁹⁵ והבין אותה כנקודת המפנה הגדולה ששחררה את התנועה האסלאמית המתהווה מלחציה של העילית המפאית. בכך אפשרה ההג'רה את התרחבותה הגדולה של התנועה ואת עצמאותה, תהליכים שבדיעבד הביאו לחיזוקה ולהתבססותה. כמו במסורת שעליה התבססה, גם בקריאה זו מודגשים בעיקר ההיבטים הדתיים של השינוי בעקבות ההג'רה:

ההג'רה, או הגירת (emigration) הנביא ממכה למדינה במהלך קיץ 622 סימנה נקודת מפנה מרכזית בהיסטוריה של התנועה האסלאמית [...] משמעות ההג'רה הייתה שהמוסלמים היו עתה משוחררים מעיונותם

92 שם, 383.

93 שם, 362-366.

94 Kennedy, *The Prophet and the Age*

95 שם, xii.

של מנהיגי קריש ומהאווירה המגבילה של מכה, והתיישבו עתה בקרב אנשים [...] שהיו מוסלמים: מוחמד היה יכול להטיף, והם היו יכולים לסגוד בפתיחות שהייתה בלתי אפשרית קודם לכן.⁹⁶

אף שיש בכך הקדמת המאוחר, ראוי לציין כי ב־2007 פרסם קנדי את ספרו על הכיבושים הערביים הגדולים, ספר הסוקר את ההיסטוריה הצבאית והפוליטית של הח'ליפות הערבית המתפתחת עד לנפילת בית אומיה ב־750 לסה"נ.⁹⁷ במובנים רבים מחקר מקיף זה הוא שיא שכלולה של גישת ואט להיסטוריוגרפיה האסלאמית,⁹⁸ גישה השואפת להציג תמונה שלמה של האירועים, בעיקר על פי המסורת האסלאמית, מתוך תשומת לב גם לעדויות חוץ־אסלאמיות ולממצאים ארכאולוגיים. קנדי נמנה עם החוקרים שהפכו את גישתם של קרונה וקוק על פיה והשתמשו במקורות האלה לשם אישור חלקים מהנרטיב המסורתי במקום לשם הפרכתו. קנדי הקנה משקל רב יותר למסורת ביחס למקורות החוץ־אסלאמיים, אך יחס זה נבע מכמות החומר הזמינה ומתרומתו הפוטנציאלית להשגת מטרתו המקיפה. המשקל הרב שנתן קנדי למקורות הזרים האלה, לצד המסורת האסלאמית, מתבטא גם בעובדה שספרו נפתח במובאה מדברי הנזיר הנסֶטורי בן המאה השביעית יוחנן בר־פֶנְקִיָא המתאר את כיבוש סוריה בידי הערבים בימיו.⁹⁹

נוסף על כך, קנדי נאלץ להתמודד עם העובדה שהודגשה ב'הגריזם' ובעבודתו של ונסברו, ולפיה המסורת האסלאמית אינה בת זמנם של האירועים שהיא מתארת, ושהיא עברה מספר רב של שלבי עריכה שטשטשו את ה'עובדות' שבה.¹⁰⁰ במקום לזנוח את החומר הזה, כשם שעשו קרונה וקוק, בחר קנדי לראות בו 'ביטוי מעניין במיוחד של זיכרון חברתי, [ו] של האופן שבו מוסלמים קדומים שחזרו את עברם והסבירו את בוא האסלאם לאזורים שבהם חיו'.¹⁰¹ תוצרו הסופי של קנדי איננו עובדה היסטורית, ואף לא תיאור קוהרנטי של העבר, אלא 'ספר על זיכרון ועל יצירת זיכרונות'. תפיסה זו משקפת גם את ההתקדמות שחלה באנתרופולוגיה בעשורים האחרונים בהבנת אופן התהוות נרטיבים של היסטוריה שבעל־פה.¹⁰² קנדי הפנים את הבעייתיות הכרוכה בשחזור

96 שם, 35.

97 Kennedy, *The Great Arab Conquests*

98 שם, 4-5.

99 שם, 1.

100 שם, 22.

101 Kennedy, *The Prophet and the Age*, 357-358; Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 4

102 Chris Wickham and James Fentress, *Social Memory: New Perspectives on the Past*

(Oxford: Oxford University Press, 1992)

ההיסטורי בשל טבעם של המקורות הסותרים ובחר לבחון אותם בכלים השאולים מביקורת הספרות.

מעניין להשוות את התיאור המאוחר שתיאר קנדי את ההג'רה לתיאור שהופיע בספרו מ-1986: 'ההג'רה מסמלת את הרגע שבו עבר מוחמד מהיותו נביא בודד, "קול קורא במדבר", להיותו שליט של מדינה קטנה אך מתפשטת'.¹⁰³ בספרו המאוחר הדגיש קנדי יותר את משמעותה הסמלית של ההג'רה, המתבטאת פחות בתיאור הדתי כבול-המסורת שהוצג לעיל. לדידו, חשיבותה של ההג'רה אינה טמונה בהיותה 'שחרור מהעוינות של מנהיגי הקריש' ו'הקלה מהאווירה החונקת במכה' דווקא, כי אם בכינונה של 'מדינה קטנה אך מתפשטת', שלימים תיעשה אחת מהאימפריות הגדולות בעולם. שינוי היסטוריוגרפי זה נבע גם מהשימוש במקורות חוץ-אסלאמיים, ש'למרות [היותם] לעתים קצרים עד כדי תסכול, עמומים ומבולבלים, [הם] מספקים גורם מאמת ונוגדן לחומר עב הכרס אך המאוחר והמלוטש יותר שבמסורת הערבית'.¹⁰⁴ הדיון בעבודותיו של קנדי מסייע להבנת השינוי שחל בגישת היסטוריונים המסורתיים, ובכך ממחיש את הנדבך המתודולוגי המקשר בין האסכולה המסורתית לבין האסכולה המסורתית החדשה שבה נדון בהמשך המאמר.

הוילנד: הגישה ה'אינטגרטיבית' לחקר המקורות

את התובנה המסכמת בדבר המקורות חייב קנדי במידה רבה לרוברט הוילנד. בעקבות פרסום 'הג'רזים' הוא קיבל על עצמו לתעד את מלוא הספרות החוץ-אסלאמית, פרסומה והערכתה כמקור לחקר האסלאם.¹⁰⁵ הגם שעבודתו קדמה לעבודתו המאוחרת יותר של קנדי, יש בה הרחבת אופקים ויריעה בסקירה אינטגרטיבית החורגת מהמקובל בעבודות ה'רוויזיוניסטיות' וה'מסורתיות' כאחת. במילים אחרות, עבודתו של קנדי היא בבסיסה הרחבה ועידון של התזות ה'מסורתיות' של ואט,¹⁰⁶ ואילו עבודתו של הוילנד היא ניסיון מקיף ראשון לעמוד על מלוא הפוטנציאל הטמון במקורות חוץ-אסלאמיים לחקר ראשית האסלאם.

בחלקו האחרון של ספרו הקדיש הוילנד כמה פרקים לדיון במשמעויות ההיסטוריוגרפיות הנובעות מהם. הנחת היסוד של הוילנד היא, כאמור, ש'בעיית האסלאם הקדום אינה נובעת מהיעדר חומרים מתאימים אלא מהיעדר השקפות

Kennedy, *The Prophet and the Age*, 46 103

Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 30 104

Hoyland, *Seeing Islam* 105

Kennedy, *The Prophet and the Age*, ix 106

נכונות',¹⁰⁷ ולפיכך הוא התרכז בהצגת פרשנויות חדשות לעדויות המוכרות ולאלה שפרסם בעצמו. במסגרת זו הקדיש הוילנד מקום נרחב לדיון בהסברים שונים להג'רה בהיותה התהליך המכונן של המדינה הערבית-מוסלמית. בפתח דיונו תיאר הוילנד את הקונצנזוס המחקרי המוסכם, את ה'ידע' הבסיסי ואת הפערים שעליו להסביר:

בראשית שנות הארבעים של המאה השביעית התייעוד ההיסטורי מתריע בפנינו על תופעה חדשה המפריעה למהלך המוכר של העולם בעת העתיקה המאוחרת. ערבים, מצוידים בשם חדש לעצמם (מְהַאג'רִין) ובעידן חדש, גדשו אזורים רחוקים עד מצרים ועיראק, בדרשם אספקה מהאוכלוסייה המקומית כדי להקל על התקדמותם. אין ספק שתנועה חדשה נולדה, אך טבעה איננו נהיר.¹⁰⁸

אם כך, הוילנד ביקש לעמוד על טבעה של תנועת המהגרים הזאת. הוילנד בחן את העדויות הזמינות ואימץ את פרשנותה האינטגרטיבית של קרונה במאמרה מ-1994, הרואה בהג'רה הגירת לוחמים ערבים מחצי האי ערב למחנות המצב בערי האמצאר.¹⁰⁹ בד בבד הוא הצהיר בספרו כי אין די בכך כדי להסביר את מקורותיה של התנועה, כלומר – מה הייתה התפיסה שעמדה ביסוד ההג'רה. בחלק המסכם של ספרו השווה הוילנד בין שלל הראיות המסורתיות – הקוראן, החדית' והמסורת ההיסטוריוגרפית (סירה ותאריח'), לבין עדויות חוץ-אסלאמיות שהציג בספרו – כתבים וכוונות, כתובות, מטבעות והממצא הארכאולוגי הדומם. על ידי ההתמקדות בדומה ובמשותף גיבש הוילנד הסבר המתאים לקווים הכלליים של הכרונולוגיה המסורתית: מוחמד פעל במכה ובמדינה, חיבר את הקוראן ואיחד את היהודים והערבים למלחמת קודש מונותאיסטית ברוחה אך לא כיתתית באופייה.¹¹⁰

הוילנד הדגיש כי העובדה 'שמוחמד בעצמו החל את המאמץ המלחמתי בלוחמו צפונה לכיוון סוריה [...] מצוינת בבירור בידי מחברים מוסלמים ולא-מוסלמים' גם יחד. מעשי מוחמד הביאו לכינון 'מדינת ג'האד', ובמילותיו של הוילנד, 'ישות פוליטית-דתית המורכבת מלוחמים בעלי השתייכויות דתיות שונות שמטרתם הדחופה הייתה הרחבת המדינה בשם האל'.¹¹¹ הד לכך נשמר לדבריו ב'חוקת מדינה', שמקובל לראות בה מסמך

Hoyland, *Seeing Islam*, 559 107

שם, 457. 108

שם, 548. 109

שם, 554. 110

שם, 555. 111

קדום המשוקע בביוגרפיה של הנביא מוחמד מאת אבן אסחאק. במסמך זה משתקפת, לדעת הוילנד, דרך הארגון של מוחמד את קהילתו, והוא היה מעין 'תכנית-אב לקהילה דתית פוליטית המאחדת כמה כיתות דתיות ב"חסות האל" ובמלחמה למענו'.¹¹² הוילנד לא הסתפק בהצגת פרשנותו המועדפת לרעיון ההג'רה והבהיר שלאור הראיות אפשר להעלות גם הסברים אחרים המקובלים עליו פחות. גישה אחת כזו רואה בהג'רה את שיאו של התהליך שהחל במאות השנים שקדמו לה. לפיה, בצל המלחמות הביזנטיות-סאסאניות עברה החברה הערבית שבספר המדבר תהליך של כינון מדינה וארגון ממלכתי בדמות הקונפדרציות הערביות השבטיות של ר'סאן ואל-חירה, שצמחו כמדינות חיץ בתווך שבין האימפריות למן המאה החמישית לסה"נ.¹¹³ הממצא הארכאולוגי מעיד כי במהלך המאה השישית בנו הר'סאנים בסיס כוח גדול בסוריה ובדרום ירדן, וככל שהתחזקו הקונפדרציות נהפכו סכסוכים בין-שבטיים מתקריות למלחמות. הוילנד הציע כי הגירת הערבים לתוך הסהר הפורה החלה בעקבות עימות בין הקונפדרציה החג'אזית שבהנהגת מוחמד לבין הקונפדרציה הר'סאנית (שהפסידה בעימות). עדות עקיפה לכך מצא הוילנד בקריאה ביקורתית של תיאורי ראשית הכיבושים במסורת האסלאמית.

לפי גישתו של הוילנד, אפשר למעשה לשלב השקפה זו עם תזת 'מדינת הג'האד' ולטעון כי ההג'רה ב-622 החלה כאשר המוסלמים בני מדינה ובעלי בריתם הביסו את הר'סאנים והשתמשו בבסיס כוחם כדי להתכונן למלחמת הקודש שלהם נגד הביזנטים. היות מדינה נקודת המוצא לכיבושים הערביים עולה לא רק מהתיאור במסורת. לפי כרוניקה שכתב ניקופורוס, הפטריארך האורתודוקסי של קונסטנטינופול במחצית המאה השמינית על בסיס מקורות קדומים יותר, בשנת 629 לערך החלו הערבים 'להופיע מאיית'ריבוס (Aithribos) כפי שהיא נקראת, בארצות הערבים, וניסו להחריב כפרים' בספר האימפריה. איית'ריבוס זו היא ית'רב-מדינה.¹¹⁴

כך או אחרת, לשיטתו של הוילנד החלו הפשיטות על הספר הביזנטי ממדינה כגלים קטנים בשנות העשרים של המאה השביעית, והם התעצמו לפלישה כוללת שהונהגה בידי מוחמד עצמו. בראשית שנות הארבעים של המאה השביעית נמצאו כבר מרבית שטחי הסהר הפורה בשליטתם של הערבים. כפי שהראו קרונה והוילנד, על פי תפיסתם של בני התקופה היו פשיטות אלו 'הג'רה', כלומר הגירה שתחילתה ביציאתו של מוחמד ממכה למדינה, ובהמשך ממדינה לספר הביזנטי, ומשם לערי המצב באזורים הכבושים. הדים לתהליך הזה נשמרו הן במקורות חוץ-אסלאמיים בני

112 שם, 554.

113 שם, 556-557.

114 שם, 584.

התקופה, הן בתיאור ההג'רה ממכה למדינה פסירה, והן בדיון ההלכתי בחובה הדתית 'להגר' הנזכרת בחדית'.

מפרסומה בשנת 1997 נעשתה עבודתו של הוילנד אבן יסוד בכל דיון רציני בהיסטוריוגרפיה של ראשית האסלאם.¹¹⁵ בין ממשיכי דרכו של הוילנד אפשר לציין את החוקר הפיני אילקה לינדשטדט מאוניברסיטת הלסינקי. בדיונו במונח 'מהאגרים' ככינוי עצמי לראשוני המוסלמים, קיבל לינדשטדט את הנחות האסכולה האינטגרטיבית והשווה בין העדויות שבמסורת לבין עדויות אפיגרפיות על מטבעות, מסמכים מנהליים ומצבות מהמאה הראשונה לספירה המוסלמית. בבחנו את תפוצת המונחים 'מֶאֱמָנֻן' (מאמינים), 'מֶהֶאֱג'רֻן' ו'מֶסְלָמֻן' (נכנעים), הראה לינדשטדט כי המונח הנפוץ ביותר היה 'מהאג'רון'. אמנם חסידי הדת החדשה כינו עצמם 'מאמינים', אך האוכלוסיות הנכבשות כינו אותם תמיד בכינויים שהם נגזרות יווניות או סוריות של המילה 'מהגרים'. לכינויים האלה יש משמעות כפולה במקורות המוסלמיים הקדומים: מעבר מעיר לעיר, וגם עזיבת הנוודות במדבר והתיישבות ביישוב קבע. על סמך מחקר פונולוגי של לינדשטדט את האפשרות שהמילה 'מהאג'רון' או מקבילותיה הזרות נגזרות משמה של הגר אם ישמעאל,¹¹⁶ ותחת זאת קישר בין המושג מהאג'רון לבין תנועת ההגירה לערי האמצאר שתארה קרונה.¹¹⁷ אם כך, מהאג'רון היה התואר הכללי לכל מאמין שהגיע למדינה או לערים אחרות שבהם שלט האסלאם בעשורים הראשונים לספירה המוסלמית.¹¹⁸ ייחוד המונח 'הג'רה' לתיאור מסעו של הנביא למכה הוא פרי התפתחות מאוחרת שהושפעה מגיבוש ההיסטוריוגרפיה המוסלמית של ראשית הדת במאות הבאות.¹¹⁹

חלק רביעי: 'מהאג'רון' – השיבה לנרטיב ה'מסורתי'

נות, קונרד, דונר ורובינסון: היכרות מחודשת עם המקורות המסורתיים

לאחר שכוך הסערה שחוללה האסכולה הרוויזיוניסטית החלו חוקרים רבים לבחון מחדש את המקורות המוסלמיים וניסו לעמוד על טיבם התמטי והצורני, מבלי לבטל את המסגרת הכרונולוגית הרחבה שגיבשו ואת וקודמיו, בני האסכולה המסורתית. בשל ריבוי

Bo Holmberg, 'Hagarism Revisited', *Studia Orientalia* 99: 53-64 115
 Ilkka Indstedt, 'Muhājirūn as a Name for the First/ Seventh Century Muslims', 116
Journal of Near Eastern Studies, 74, 1 (2014): 68 n. 11 and 20
 Crone, 'The First-Century Concept'; Indstedt, 'Muhājirūn as a Name', 70 n. 33 117
 שם, 70. 118
 שם, 69. 119

העבודות יידונו כאן בקצרה שני חיבורים מייצגים: הראשון מאת אלברכט נות ולורנס קונרד, והשני מאת צ'ס רובינסון. חוקרים אלו ביקשו לעמוד, בין היתר, על הסיבות שבגינן זכתה ההג'רה למעמד של מאורע מכונן בעיני עורכי המקורות הראשוניים, אך מחקריהם לא תרמו תרומה ממשית להבנת מהותה ההיסטורית של ההג'רה באופן עצמאי ונבדל מהצגתה במסורת המוסלמית (ובהיסטוריוגרפיה המערבית שנשענה עליה). חוקרים אלו הציגו את ההג'רה בעקביות כ'הגירת' (emigration) הנביא מוחמד ממכה למדינה, ברוח התיאור המקובל מאז ימיו של וואט.

מחקרו של נות פורסם במקור בגרמנית בשנת 1973. בשנת 1994 התפרסמה מהדורה שנייה של הספר בשיתוף פעולה עם קונרד. החיבור הוגדר 'מדריך מעשי לבעיות שיש להכיר ולהתחשב בהן בכל ניסיון לחקור את ההיסטוריה של ראשית האסלאם'.¹²⁰ נות וקונרד דחו את התפיסה הפוזיטיביסטית של האסכולה המסורתית וקבעו כי 'המסורת הערבית-אסלאמית כוללת חומר רב, שאינו חושף דבר על אודות מושא דיונו ההיסטורי' אף על פי שהוא 'עשוי להעשיר את ידיעתנו על אודות התפיסות והדעות בזמנים מאוחרים יותר'.¹²¹ נות וקונרד השוו בין הסוגות, הסכמות והצורות במסורות התאריח' כדי לזהות 'זיופים' (falsifications) של התכנים המקוריים.¹²² השניים הזכירו את המחלוקת שעוררו עבודותיהם של ונסברו, קוק וקרונה, אך נמנעו מלעסוק בה.¹²³ כמו וואט ואנשי האסכולה המסורתית, ההג'רה הוגדרה "'הגירה", ובפרט זו של הנביא מוחמד ממכה למדינה'.¹²⁴ לדברי נות, 'כרונולוגיה אחידה המתחילה את ספירתה בהגירת הנביא ממכה למדינה (ההג'רה) הוכנסה לשימוש באסלאם בתקופתו של עומר, בשנת 16 להג'רה/637 לסה"נ (השנים 17 ו-18 [להג'רה] מוזכרות גם [במסורת המוסלמית]).'¹²⁵ לצד המקורות המוסלמיים עצמם, הסתייע נות גם בעדויות החיצוניות של פפירוס ממצרים ושל כתובות סלע מהחג'אז כדי להראות כי שיטת התיארוך הזאת היא אמנם מוקדמת, אך השימוש בה הוגבל לצרכים רשמיים ותפוצתה הייתה מצומצמת ביותר. למרות הצהרתם כי אין בכוונתם לערבב בין דיון היסטורי לביקורת המקורות,¹²⁶ ולמרות שהבהירו חזר והבהר את הסתירות הרבות

Albrecht Noth (in collaboration with Lawrence Conrad), *The Early Arabic Historical Tradition: A Source Critical Study*, translated by: M. Bonner, (Princeton: Darwin, Press, 2nd edition, 1994), x

121 שם, xi-x.

122 שם, 18, 22.

123 שם, 24.

124 שם, 237.

125 שם, 40.

126 שם, x.

בתוך הכרונולוגיה המוסלמית עצמה,¹²⁷ אימצו נות וקונרד את הכרונולוגיה המסורתית (שיש בה משום קביעה היסטורית). במילים אחרות, מסקנותיהם לא מנעו מהם לאמץ את המסגרת הכרונולוגית המסורתית, אף שהן חתרו תחת יסודותיה.

ב־1998 פרסם החוקר האמריקני, בוגר אוניברסיטת פרינסטון, פרד דונר את ספרו *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*. בשקלו את המקורות במאזני ההערכה ההיסטורית, ייחס דונר למקורות המוסלמיים המסורתיים מהימנות רבה יותר משייחסו להם ונסברו, קרונה וקוק לפניו. הוא דחה את טענותיו של ונסברו בדבר תקופת חיבורו המאוחרת של הקוראן, וגרס כי אף אם נקבל את תהליך ההתפתחות שתיאר ונסברו, אין סיבה להניח שהוא נמשך מאתיים שנים ולא עשרות שנים בלבד. לתפיסתו, הקוראן הוא כתב קודש קדום הקשור קשר ישיר למוחמד ולראשוני המאמינים, ויכול לשמש מקור לחקר ההיבטים הרעיוניים של ראשית האסלאם.¹²⁸

בה בעת דונר הסכים עם ונסברו, קרונה, קוק וקנדי מן הצד האחד, ועם נות וקונרד מן הצד השני, כי ההיסטוריוגרפיה המוסלמית המוקדמת ובעלת הצביון הדתי נכתבה כדי לשרת צרכים של קהילה דתית מתהווה: מתן לגיטימציה להיותו של מוחמד נביא, תיאור הקהילה הדתית עצמה כממשיכת דרכן של דתות קודמות, הצדקת עליונות הערבים על פני העמים הכבושים, וחזוק עמדתם של חוגים שונים במאבק על השפעה דתית ופוליטית. ואולם, לתיאורים אלו יש בראש ובראשונה בסיס היסטורי ממשי. במפעל ההיסטוריוגרפי של הספרות המוסלמית המוקדמת הפכה ההג'רה של מוחמד למדינה לנקודת ייחוס קבועה בזמן, וסביבה תיארכו המוסלמים את האירועים החשובים בתולדותיהם.¹²⁹

בכיוון מחקר אחר הלך צ'ס רובינסון מאוניברסיטת אוקספורד. בניגוד למחקרים קודמים שעסקו בעיקר בערכה של המסורת המוסלמית עבור המחקר ההיסטורי המערבי, שאל רובינסון בספרו על ההיסטוריוגרפיה המוסלמית שאלות הנוגעות לערכה של המסורת עבור המוסלמים עצמם: 'כיצד הבינו המוסלמים של התקופה הקלאסית את עברם?' 'איזה ערך הם ייחסו להיסטוריה?' 'כיצד הם כתבו אותה?' 'ומה הקשר שבין ההיסטוריוגרפיה לבין סוגות אחרות של הספרות הערבית?'¹³⁰

127 לדוגמה, שם, 17.

128 Fred M. Donner, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing* (Princeton: Darwin Press, 1998), 37-43

129 שם, 239, 243.

130 Chase F. Robinson, *Islamic Historiography* (New York: Cambridge University Press, 2003), xvi-xxv

אפשר למצוא בספר התייחסות לשאלה איזה תפקיד מילאה ההג'רה בהיסטוריוגרפיה המוסלמית, קרי במקורות הראשוניים שחוקרים מערביים בני ימינו נשענים עליהם. מתקופה קדומה מאוד נחשבה ההגירה (emigration) של מוחמד בשנת 622 לנקודת שבר היסטורית, קו 'פרשת המים בין אמת ושקר', כדברי אבן אל-את'יר (מת ב-1233 לסה"נ),¹³¹ ולפיכך הייתה 'השעון המסורתי' שלאורו נמדדו זמנים¹³² ותוארכו אירועי מפתח בדברי הימים של הקהילה המוסלמית.¹³³

דונר וברקי: הג'רה, זהות ואידאולוגיה ב'אסלאם' הקדום

מחקריהם של מדלונג מצד אחד,¹³⁴ ושל קרונה והוילנד מצד שני,¹³⁵ השפיעו מאוד על דור חדש של עבודות היסטוריות (להבדיל מהיסטוריוגרפיות), כגון עבודותיהם של פרד דונר וג'ונתן ברקי. חוקרים אלו ביקשו לכתוב מחדש את תולדות ראשית האסלאם מנקודת מבט תרבותית ודתית, להבדיל מדיון תאורטי בטבעם של המקורות ובנסיבות חיבורם. כתיבתם של חברי האסכולה המסורתית הדגישה אפוא את החידוש שסימלה הופעת האסלאם, וכתיבתם של חברי האסכולה הרוויזיוניסטית – את מפגשם של המוסלמים עם 'האחר הלא-מוסלמי', ואילו כתיבתם של קנדי, דונר וברקי הבליטה את ממד ההמשכיות התרבותית שבין האסלאם לדתות התרבות הקודמות במזרח הקרוב בשלהי העת העתיקה. התוצר הוא תיאור 'מסורתי' למדי, אך הודות להשפעת המחקרים של קרונה, הוילנד ואחרים, הוא משולב במרקם התרבותי, החברתי והדתי של שלהי העת העתיקה. מחקריהם שיקפו את החשיבות הגוברת שניתנה למשתנים רעיוניים בהסברן של תופעות היסטוריות; ביטוי ל'מפנה התרבותי' בחקר מדעי הרוח בכלל. כמו מדלונג וקרונה, מצייר דונר בעבודתו תמונה של המשכיות מסוימת בתחום הדתי, התרבותי והחברתי משלהי העת העתיקה לתקופת האסלאם, למרות השינוי הרב שחל במישור הפוליטי. טיעונו העיקרי של דונר להצדקת המקורות המסורתיים הוא שלמרות הפולמוס העמוק ששרר בין חוגים שונים במאות הראשונות לספירה המוסלמית, שורה במקורות המוקדמים הסכמה רחבה על הקווים הכלליים של ההיסטוריוגרפיה המוסלמית. במקורות חוץ-אסלאמיים יש עדויות מעטות בלבד, והן משלימות את התמונה העולה מהמקורות המוסלמים ואינן מפריכות אותה.¹³⁶ המקרה של

131 שם, 21.

132 שם, 138.

133 שם, 121.

134 Madelung, 'Has the Hijra Come to an End?' 134

135 Crone, 'The First-Century Concept'; Crone, *Meccan Trade*; Hoyland, *Seeing Islam* 135

136 Donner, *Narratives of Islamic Origins*, 20-25 136

ההג'רה מדגים את הטיעון הזה היטב: אף על פי שהמסורת המוסלמית הקדומה נחלקת לנרטיבים המצדדים באַנְצָאר (התומכים) בני ית'רב ולנרטיבים המצדדים במהאג'רון (המהגרים) שנלוו למוחמד בהגירתו, שניהם מסכימים על המסגרת ההיסטורית של ההג'רה ועל מועד התרחשותה.¹³⁷ מקורות חוץ-אסלאמיים מזכירים אף הם את קיומה של תופעת הגירה בראשית האסלאם, ולפיכך ההג'רה הייתה מאורע היסטורי ממש. בספרו המאוחר יותר על אודות 'מוחמד והמאמינים: מקורותיו של האסלאם' (2010) ביקש דונר להראות כי האסלאם החל את דרכו כתנועה דתית, והוא ראה בקוראן מכרה של עובדות היסטוריות השופכות אור על עולמה הרוחני של הקהילה בשלביה המעצבים. על סמך מצרף של מובאות קוראניות, מקורות היסטוריוגרפיים מוסלמיים ומקורות חוץ-אסלאמיים סקר דונר שורת מושגי מפתח והתחקה בעזרתם אחר ההתפתחות הרוחנית של 'תנועת המאמינים'. ההצלבה בין המונחים הג'רה, מהאג'רון ומהגריא במקורות מוסלמיים וחוץ-אסלאמיים כאחד לימדה את דונר על חשיבות ההג'רה להבנת עולמם הרוחני באותה העת:

הג'רה משמעותה בערבית 'הגירה' (emigration), 'מציאת מפלט', ולעיתים 'התיישבות'. [המונח] מקושר למעבר של הנביא מוחמד ממכה למדינה, שנעשה לשנה הראשונה במניין המוסלמי; הוא גם קשור ליישובם מחדש של המאמינים מחוץ לחצי האי ערב בשנים הראשונות של תנועת המאמינים.

מהאג'רון הם מי שלקחו חלק בהג'רה, ובמיוחד תושבי מכה שהיו ראשוני חסידיו של הנביא מוחמד והיגרו (migrated) עמו לית'רב (מדינה). [המונח] שימש לציון המאמינים מחצי האי ערב שהיגרו לארצות מחוץ לערב במהלך ההתפשטות הראשונה של תנועת המאמינים. המונח מופיע במקורות יווניים וסוריים בצורות מהגריא/מהגראתי, והוא הציון הראשון של המאמינים בעת הופעתם בארצות מחוץ לערב.¹³⁸

דוגמאות אלו ממחישות כיצד גייס דונר את המקורות החוץ-אסלאמיים לתמיכה במסקנותיו השמרניות. מגוון משמעויותיו של מושג ההג'רה במקורות המוקדמים משקף שלבים היסטוריים בהתגבשותה הדתית של הקהילה המוסלמית. בתחילה התרחשה ההגירה של מוחמד למדינה, שהובילה לכינון קהילה פוליטית עצמאית של מאמינים המושתתת על שמירת ההתגליות האלוהיות ומאוחדת סביב רעיון ההג'רה.¹³⁹ מסיבה

137 שם, 287.

138 Donner, *Muhammad and the Believers*, 259-260 (ההדגשות במקור).

139 שם, 87.

זו אומץ התאריך לאחר מותו של הנביא לציון תחילת העידן המוסלמי.¹⁴⁰ בהקשר הזה שימש המונח מהאג'רון לציון המאמינים שהיו פעילים מבחינה צבאית, והיגרו מחצי האי ערב מטעמים דתיים.¹⁴¹

דוגר הראה כי המונח הג'רה אכן קשור בג'האד. הוא נעזר בקוראן כדי לבאר את משמעותו המקורית של מושג ההג'רה במסגרת מדינת הג'האד שתיארה קרונה. לדידו, באחרית ימיו של הנביא היו המוסלמים תנועת מהגרים המתאפיינת באדיקות לוחמנית (militant piety) שפעלה בתוקפנות להשמיד כל דבר מתועב בעיני האל.¹⁴² ההג'רה הייתה ביטוי מוחשי לשאיפתה של חברת המאמינים להחליף את הסדר הפוליטי החוטא של הסאסאנים והביזנטים ברוח הקוראן. ההתיישבות בערים ועזיבת אורח החיים הנוודי לאחר הכיבוש (שמדלונג במאמרו מ-1986 טען שהן ההג'רה המקורית), נבעה מרצון לקיים את אורח החיים הדתי של קהילת המאמינים. בהקשר הזה הג'רה למען האל ושליחו' קשורה לג'האד למען האל ושליחו': עזיבת הבית לשם השלטת הדת באמצעות לחימה. ההג'רה והג'האד שימשו לדידו סממן המכריע להשתייכות הפרט לקהילת המאמינים. כיוון מחקר זה הורחב בעבודתו של מיכאל אבשטיין, שתידון בהמשך.

בוגר פרינסטון נוסף שביקש לרתום את פירות המחקר הרוויזיוניסטי לשכלול ההשקפות המסורתיות על ראשית האסלאם הוא ההיסטוריון האמריקני ג'ונתן ברקי. ברקי השתמש בתובנות משדות המחקר האנתרופולוגי, התרבותי והסוציולוגי לבחינת המקורות האסלאמיים. בספרו *The Formation of Islam*, הוא ניתח את ראשית האסלאם כתופעה היסטורית דרך הפריזמה של צמיחת זהות, תרבות וחברה. הסוגיה שהעסיקה את ברקי במחקרו הייתה שאלת 'היווצרותם של זהות אסלאמית ודפוסים של סמכות אסלאמית'.¹⁴³ לשיטתו, מרבית המאפיינים המוסלמיים לא התפתחו בחצי האי ערב, אלא דווקא במסגרת יחסי גומלין מאוחרים יותר בין חסידיו הערבים של מוחמד לבין התרבויות בסוריה ובעיראק.¹⁴⁴ ברקי קיבל את הקווים הכלליים של הכרונולוגיה המסורתית ונסמך על ממצאיהם של גולציהר, שאכט וונסברו, שלפיהם המקורות המוסלמיים משקפים מאבקים סביב הזהות הדתית במאות שלאחר התרחשות האירועים המתוארים בהם. מתוך השימוש שעשו חוגים שונים בקהילה הדתית המתפתחת במושגי יסוד השאובים מהכרונולוגיה ההיסטוריוגרפית המוסלמית, למד

140 שם, 42-43.

141 שם, 203.

142 שם, 85.

Jonathan P. Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 58

144 שם, 60.

ברקי על התגבשותה של קהילה זו לדת־תרבות עצמאית במאות הראשונות לספירה המוסלמית, ובתוך כך גם על מושג ההג'רה.¹⁴⁵

כמו אנשי האסכולה המסורתית המוקדמת הבין ברקי את ההג'רה כ'מנוסתו' (flight) של מוחמד וחבריו ממכה לית'רב; אירוע שסימן את ייסודה של הקהילה המוסלמית הראשונה ואת תחילת לוח השנה המוסלמי.¹⁴⁶ מחקרו של ברקי התמקד בפרשנותו האידאולוגית בתקופה מאוחרת יותר, משום שאירוע זה נהפך לאות ומופת במאבקי הזהות בין כיתות שונות באסלאם הקדום. כך, בעיני מנהיגי הח'וארג' (הפורשים), כמו אבן אל-אֶזְרַק (מת 685), היה משמעה של ההג'רה פרישה מהקהילה המוסלמית המושחתת, והיא שימשה אבן בוחן לאמונה שמי שאינו מקיימה נחשב כופר.¹⁴⁷ בתקופה מאוחרת יותר עודדו חכמי הלכה מוסלמים הגירה (migration) מאזורי הכפר אל העיר בהפיצם מסורות המתארות אותה כ'הג'רה', מעשה גבורה בתבנית ה'מנוסה' של מוחמד לית'רב.¹⁴⁸ במאתיים השנים הראשונות לספירה המוסלמית היו אירועי ה'מנוסה' של מוחמד לְמִדִּינָה ראייה בפולמוס הפוליטי של חכמי הלכה סונים עם עמיתיהם השיעים: הסתתרותם של הנביא ואבו בכר במערה בצאתם ממכה מעידה כי הנביא התכוון למנות את אבו בכר ליורשו ולא את עלי אבן אבו־טאלב.¹⁴⁹ הדוגמאות האלה מעידות על התפקיד שמילא רעיון ההג'רה במאבקים בין כיתות יריבות על לגיטימציה דתית בכמה נקודות בהיסטוריה המוסלמית. במסגרת זו נתפסה ההג'רה לא רק כאירוע היסטורי, אלא בראש ובראשונה כדגם להתנהגות מוסלמית ראויה.¹⁵⁰

לקר ואבשטיין: ההג'רה במחקר הישראלי העכשווי

נדמה כי בשנים האחרונות נעה המטוטלת פעם נוספת לכיוון שימוש במקורות ההיסטוריוגרפיים המוסלמיים. ההבנה כי גם שיטת ה'הגריזם' מבית מדרשם של קרונה וקוק וגם גישתו של הוילנד אינן מסוגלות לבסס נרטיב שלם וקוהרנטי של ראשית ה'אסלאם' על בסיס מקורות חוץ־אסלאמיים, הובילה חוקרים כקנדי, דונר וברקי לשוב למקורות ההיסטוריוגרפיים המוסלמיים. בשונה מהנרטיב המסורתי שהסתמך על המסורת לבדה, עבודותיהם ביקשו להתאים את התיאור המקובל לממצאי הרוויזיה, ונתנו גושפנקה מחודשת לתפיסה שיש לראות במקורות המוסלמיים מקור עיקרי

145 שם.

146 שם, xii, 61.

147 שם, 86-87.

148 שם, 119.

149 שם, 142.

150 שם, 87.

לשחזור ראשית האסלאם, לצד מקורות חוץ-אסלאמיים וממצאים ארכאולוגיים. בה בעת, המהפכה הדיגיטלית, שהרחיבה את הגישה למקורות הספרותיים, לרבות כאלה שלא היו מוכרים בעבר, העלתה את קרנו של הפילולוג המסורתי על פני ההיסטוריון הביקורתי ודל הראיות.¹⁵¹ התוצר הכולל של כתיבה זו דומה במידה רבה לתיאור ההיסטוריוגרפי של האסכולה המסורתית בגרסתו של וואט. מגמות אלו השפיעו גם על חוקרים ישראלים, שהיו שותפים פעילים במחקר זה עשרות בשנים. דוגמה למחקר עכשווי ברוח המגמות האלה הוא מחקרו של מיכאל לקר על מוחמד והיהודים במדינה. מחקר זה חשוב משום שהוא משקף כמה מהדילמות המתודולוגיות והערכיות המעסיקות חוקרים יהודים וישראלים בבואם לעסוק בראשית האסלאם. למרות המתודולוגיה המדעית שלו, מושא המחקר של לקר עוצב במידה רבה בהשפעת הסכסוך הישראלי-ערבי. לקר מציין ברישא ובסיפא של המחקר כי הוא מבקש לבחון את יחסי היהודים והמוסלמים בראשית האסלאם כאספקלריה ליחסים בין בני הדתות כיום:

העימות בין מוחמד נביא האסלאם לבין היהודים שחיו בעיר ית'ריב [...] ממלא תפקיד חשוב, אם כי לא תמיד גלוי, בחיי כל אחד מאיתנו. הביוגרפיה של מוחמד היא טקסט מכונן עבור המוסלמים [...] ילדים מוסלמים, שפרקי הביוגרפיה הם עבורם טקסט לימודי לכל דבר, מתוודעים אל היהודי כאדם בוגדני, מפר סדרתי של הסכמים, תכנן ומסוכן.¹⁵²

האירועים האלה, 'הסיבוב הראשון בין האסלאם ליהדות', 'לא הוכרע[ו] בזירת הפולמוס הדתי והתאולוגי כי אם בזירה הפוליטית והצבאית', במשתמע כמו העימותים שבין המאמינים בימינו.¹⁵³ לקר הוא תלמידו המובהק של הפילולוג הירושלמי מאיר יעקב קיסטר (1914-2010), וכן תלמידו של משה גיל (1921-2014), חוקר תולדות עם ישראל במאות הראשונות לספירה המוסלמית. במישור המתודולוגי לקר משלב בין הגישות של מוריו ומאמץ גישה פוזיטיביסטית, גם אם לא מוחלטת, ביחס למקורות. אמנם הביוגרפיה של הנביא, המקור המרכזי לשחזור תקופת חיי הנביא בכלל, וההג'רה בתוכה, דלה בנתונים בתחומי הטופוגרפיה, הפוליטיקה, הכלכלה והמיסוי, אך יש

151 מיכאל לקר, מוחמד והיהודים (ירושלים: יד בן-צבי, 2014), 19. והשוו: Robinson, *Islamic Historiography*, 187

152 לקר, שם, 11. והשוו שם, 209.

153 שם, 219.

להסביר זאת ב'צנזורה עצמית' של אוספי המסורות. הפרטים העשירים הנמסרים בחיבורים מאוחרים למדי, אינם בדיות שמטרתן להעשיר את היריעה ההיסטוריוגרפית, כי אם 'נתונים נדירים' המאפשרים 'לשחזר לא מעט מן המציאות ההיסטורית' על סמך עוגנים גאוגרפיים וגנאלוגיים.¹⁵⁴ לקר מסכם ואומר:

המסקנה העולה מן החולשות של הביוגרפיה כספר היסטוריה אינה צריכה להוביל לנטישת המסורת המוסלמית. גם הידיעה המבולבלת ומוכת הסתירות ביותר יכולה לכלול נתונים אמיתיים על הגיאוגרפיה של מדינה, על האנשים, השבטים, המבצרים, המטעים, השדות ועוד. האם אפשר לכתוב היסטוריה ללא הנתונים האלה, שמונחים לעת עתה כאבן שאין לה הופכין בגלל חוסר האמון של חוקרים רבים במקורות הראשוניים? ודאי שלא.¹⁵⁵

השיבה למקורות המוסלמיים היא במידה רבה תוצאה של נוחות השימוש ושל הנגישות הגוברת. אף שלקר מודה שהכרונולוגיה המסורתית של חיי מוחמד, כפי שהופיעה אצל אבן השאם ובעקבותיו אצל ואת, 'נוספה בשלב מאוחר יותר, וכפוי היא שנויה במחלוקת',¹⁵⁶ הוא מקבל אותה 'מתוך גישה מעשית' ומניח למסורת ההיסטורית המוסלמית להוביל אותו.¹⁵⁷ לצד זאת, לקר מצא חיזוק לגישתו בעבודותיו של מורו קיסטר, שבהן נחשפו, לדבריו, 'אלפי נתונים מהימנים [...] בכל רחבי ספרות האסלאם' שלא שימשו חוקרים בעבר מפאת חוסר מודעות'. לקר מדגיש, כי 'כיום, כלים ממוחשבים מאפשרים לבחון בצורה השוואתית את כלל הטקסטים הודות ל'ספרייה וירטואלית ענקית [...] הפתוחה לפנינו וזמינה בכל עת'.¹⁵⁸ בדרך זו, לקר מאמין, יימצאו לבטח גרסאות 'חדשות, ואף מהימנות יותר' שייתנו מענה לפערים וסתירות בנרטיב המסורתי.¹⁵⁹ לקר אכן עשה זאת, והשתמש בעזרים גאוגרפיים, עצי משפחה ומילונים מקוונים.¹⁶⁰ בה בעת הוא העשיר את תיאורו המחקרי, המבוסס על המקורות הראשוניים בערבית ועל המחקר המערבי בנושא, בפירות המחקר הישראלי הענף על אודות היהודים בחצי האי ערב, מחקר שניזון מתחומי הידע של תולדות עם ישראל ומלימודי

154 שם, 15.

155 שם, 16.

156 שם, 14.

157 שם, 13.

158 שם.

159 שם, 11.

160 שם, 17-18.

הערבית והאסלאם כאחד.¹⁶¹ ראוי להבחין כי גישה פילולוגית זו אינה פותרת את הבעייתיות העומדת ביסוד קורפוס המקורות המסורתי עצמו. יחסו למקורות הן כאל תוצר ספרותי לא־היסטורי מאוחר, הן כאל עדות ראשונית המשקפת צל של המציאות ההיסטורית כפי שהייתה 'באמת' בנקודות שונות בחיבור שלו, מציבה את חיבורו של לקר במקום לא מוגדר ברצף שבין חיבור היסטורי לתיאור אידאולוגי־ספרותי.

למרות המאמצים האלה, התוצאה הסופית, בוודאי בנוגע להג'רה, דומה מאוד לתיאורו ה'נאיבי' (במילותיו של לקר) של ואט. לקר מתאר את ההג'רה על פי המסורת – כמהלך של עקירה גאוגרפית שלווה בשינוי מסגרת התמיכה החברתית. עקירה זו של מוחמד והמאמינים חוללה את השינויים התאולוגיים שהפגין הנביא, והייתה המשענת שאפשרה לו למגף את הישגיו הפוליטיים והצבאיים נגד היהודים: '[ה]הג'רה [היא] המאורע בחודש ספטמבר 622 שמציין את תחילת לוח השנה המוסלמי: עקירת מוחמד משבטו, שבט קַרְיֶשׁ, והתיישבותו בּמְדִינַה'.¹⁶² ההג'רה הייתה נקודת מפנה דתית, חברתית ופוליטית בחייהם של הנביא ותומכיו. המפגש עם 'ישוב יהודי חזק ועשיר' בּמְדִינַה הוביל לתפנית מרכזית בחייו של מוחמד. בתחילה, 'ההיכרות עם היהודים ואמונתם הכינה את תושבי מדינה – אף שהיו ברובם שטופים בעבודת אלילים – לאמונה באל האחד ולקבלת הנביא מוחמד'. כשהחל העימות בין מוחמד ליהודים בנווה המדבר הוא נלחם בהם, ולאחר שהביסם זכה במשאבים וביוקרה שאפשרו לו להרחיב את מלחמתו נגד אויביו אל מחוץ לחצי האי.¹⁶³ עבור היהודים הובילה ההג'רה לטרגדיה נוראית, למעשי טבח ולחורבנו של היישוב היהודי העצמאי בערב.¹⁶⁴

שלוש שנים לפני פרסום ספרו של לקר על מוחמד והיהודים פרסם אחד מתלמידיו, מיכאל אבשטיין, מאמר שעסק בקשר שבין משמעויותיו של המושג הג'רה לבין המושג ג'האד.¹⁶⁵ מאמר זה משקף את מיטב העבודה הפילולוגית היסודית והמקיפה של האסכולה ה'ירושלמית' בחקר האסלאם. במקום להסתמך על המקורות ההיסטוריוגרפיים המוסלמיים (התאריח'), פנה אבשטיין למקורות דתיים לשם שחזור התהליכים ההיסטוריים שהובילו לכינון מוסדות הג'האד וההג'רה בחברה המוסלמית. בכך הוא הרחיב את היריעה של המסורות שהוצגו בעבודתה של קרונה¹⁶⁶ ובחן בחינה

161 שם, 11-12.

162 שם, 218, ההדגשה במקור.

163 שם, 11.

164 שם, 212.

165 מיכאל אבשטיין, 'הקשר בין הג'רה לג'האד באסלאם הקלאסי', ג'מאעה טו (2006): 1-33. המאמר נכתב בהנחיית אלה לנדאו־טסרון.

166 Crone, 'The First-Century Concept'

שיטתית את מגוון משמעויותיו של המושג הג'רה בקוראן, בחדית' ובספרות ההלכה (הפקה). ביחס למקורות האלה נקט אבשטיין ג'ישת ביניים בין העמדה המוסלמית הקלאסית הרואה במסורות המוסלמיות אמת היסטורית מוחלטת, לבין העמדה הרוויזיוניסטית הנוטה מלכתחילה להטיל ספק באמיתותן ההיסטורית.¹⁶⁷ אבשטיין קיבל על פניהן את התובנות הביקורתיות שהעלו שאכט, ונסברו ואחרים, ומצא במקורות תימוכין לכך בדמות הדים לתהליכים חברתיים, פוליטיים ודתיים בשתי המאות הראשונות להג'רה. בה בעת התעלם אבשטיין לחלוטין ממקורות חוץ-אסלאמיים העוסקים ב'מהג'רא', וכן מתח ביקורת על קרונה (1994) בקבעו כי מסקנותיה עוצבו בהשפעת הנחת העולם ה'רוויזיוניסטית' שלה. לדידו, אין סיבה להניח כי עריכת המסורות גרעה מהן כל תשתית היסטורית: הן 'מסורות הנמסרות בעל-פה מנוסחות בשלב זה או אחר בצורה ספרותית בידי מוסרים, סופרים וחכמי דת למיניהם, אך האם פירושו של דבר שאירועים המתוארים בהן לא התרחשו מעולם?'.¹⁶⁸ לפיכך ראה אבשטיין בשינויים הניכרים בעמדות של חכמי ההלכה הדים לתמורות בנסיבות החברתיות והפוליטיות, והתאמות שנדרשו כדי לספק את צורכי החברה והמדינה שחכמי ההלכה התבקשו לענות להם בשתי המאות הראשונות לספירה המוסלמית.¹⁶⁹ במישור ההיסטורי, חש אבשטיין נוח לקבוע כי -

ההג'רה אכן הייתה מוסד חשוב ומרכזי בימי חייו של הנביא. הנביא ומאמיניו סבלו מרדיפות והיו חייבים להגר ממכה לאל-מדינה כדי לשמור על נפשם ועל דתם. אולם בהגירתם היה גם מרכיב נוסף: ההגירה שירתה את הצורך לצבור כוח כדי לצאת לג'האד. כאשר מוחמד היגר לאל-מדינה חויבו מאמיני הדת החדשה במקומות השונים בחצי האי ערב להגר אליו.¹⁷⁰

נסיים את דיוננו במאמר אחר שכתב לקר, מתוך הסתייעות בהערותיה של קרונה, שבו הוא ביקש להסביר את ההג'רה כחלק מהתהפוכות הפוליטיות של שלהי העת העתיקה, אך בראי המקורות המוסלמיים עצמם.¹⁷¹ לקר קיבל את התיאור המסורתי של ההג'רה,

167 אבשטיין, 'הקשר בין הג'רה לג'האד', 2.

168 שם, 25.

169 שם.

170 שם, 26.

171 Michael Lecker, 'Were the Ghassānids and the Byzantines behind Muḥammad's hijra?', in D. Genequand and C. Robin (eds.), *Les Jafnides, des rois arabes au service de Byzance* (Vie Siècle De L'ère Chrétienne), (Paris: De Boccard, 2015), 277

אך מיקם אותו בהקשר ההיסטורי של המלחמות בין הביזנטים לסאסאנים, שהדים להן נשמרו, לכאורה, במסורות מוסלמיות. קריאה אחת של המסורות האלה מעלה כי הר'סאנים ופטרונים הביזנטים עודדו את שבטי האנצאר (אֶסְ וְח'זֶרְג') להציע לנביא ולרעיו מפלט בְּמַדִּינָה בתמורה לאדמותיהם הפוריות של יריביהם היהודים, שלפי המסורות האלה נתמכו בידי הסאסאנים. כראיה נוספת לכך מציין לקר את השתתפותן של קבוצות המזוהות עם הר'סאנים ב'הסכם האומה'. הסכם זה נכרת, כידוע, זמן קצר לאחר ההג'רה, וגם חלק ממבקרי האסכולה ה'מסורתית' רואים בו מסמך קדום.¹⁷² למעשה, לקר ראה במעורבות הביזנטית בענייני מדינה מהלך שסייע למאמצי הקיסר הרקליוס לשחרר את מזרח האימפריה הביזנטית משליטה סאסאנית (622 לסה"נ). חולשה אפשרית של הסבר זה היא העובדה שמעורבות ביזנטית מעין זו אינה נזכרת במקורות ביזנטיים. מהמקורות האלה מתברר כי המסע של הרקליוס בשנת ההג'רה התמקד דווקא בקפדוקיה שבאנטוליה, מרחק רב מחצי האי ערב.¹⁷³ עם זאת, המאמר הזה הוא דוגמה טובה לבחינה מחודשת של ראיות מוכרות בהקשר אחר שהובילה את החוקר להציע פרספקטיבה נוספת להבנת אירועים היסטוריים שמחולליהם המדויקים אינם מתבהרים מגוף העדויות עצמו.

סיכום

מטרת השיח ההיסטוריוגרפי שנסקר במאמר הזה הייתה לתאר ולהסביר את כתיבת ההיסטוריה על ההג'רה כמאורע היסטורי שהתרחש במרחב ובזמן נתונים. השמות שנתתי לחלקי המאמר – 'ההג'רה' (הגישה ה'מסורתית'), הגריזם (הגישה ה'רוויזיוניסטית'), 'מהגריא' (הגישה ה'אינטגרטיבית') ו'מהאג'רון' (הגישה ה'מסורתית החדשה') – משקפים את הפרשנות שנתנו האסכולות בהיסטוריוגרפיה של ראשית האסלאם לסוגיית ההג'רה. מבין כל הגישות אני נוטה לאמץ את שיטתו האינטגרטיבית של הוילנד, הפותרת בחלקה את קושיית איזון המסורת למול העדויות חוץ-אסלאמיות על ידי קבלת הדומה בשני המקורות והשלמתו בפרשנות לשוני שביניהם. לפיכך מקובלת עליי תשובתו לקודמיו בשיח:

אם גם המקורות המוסלמיים וגם המקורות החוץ-אסלאמיים מוסרים שניהם תמונה שגויה, כיצד הם מסבירים ששניהם נותנים את אותה

172 שם, 289.

Walter E. Kaegi, *Heraclius: Emperor of Byzantium*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 108-118

התמונה השגויה בדיוק? המקורות החוץ-אסלאמיים מוקדמים מאוד
ולפיכך שאילה מהמסורת האסלאמית אינה אפשרית.¹⁷⁴

עלינו להביא בחשבון את האפשרות שהנרטיב המוסלמי המאוחר שילב מרכיבים מהנרטיב הלא-מוסלמי. ואולם, למרות מגבלותיה של גישה זו, דומה כי מדובר במתודה המחקרית המאוזנת ביותר העומדת לרשותנו כיום.

בעיית ההג'רה קשורה קשר הדוק לשאלות אחרות שנרמזו לאורכו של המאמר – בראש ובראשונה לסוגיית מהימנות המקורות המגולמת בשאלה מה היחס בין הקוראן, הסירה והחדית', ולשאלה כיצד התפתחו קורפוסים אלו (הן מבחינה עצמאית והן בזיקה למקורות חוץ-אסלאמיים). התשובה לשאלות האלה השפיעה על התשובות לשאלות רבות אחרות, כגון מה היו קורות חייו ופועלו של מוחמד במכה ומדינה? כיצד התנהלו הכיבושים ומה היה היחס ביניהם לבין כינון המסגרת הממלכתית שתהפוך בתקופת מַעְאֻנָה לח'ליפות בית אומיה? מה היה חלקה של הדת המתפתחת בהנעת תהליכים אלו? מי היו ה'מהגרים', ומה היה מקומם במבנה החברתי-כלכלי של האזורים הכבושים? ברור לכול שדבר מה התרחש, אך עד כה המחקר יכול לספק תשובות חלקיות וסותרות בלבד לשאלות האלה.

הדיון בשאלת ההג'רה היה מקרה בוחן וצוהר שדרכו נסקרו עיקרי ההתפתחויות בהיסטוריוגרפיה של ראשית ה'אסלאם'. מהדיון עולות גישות שונות לראשית האסלאם כתופעה היסטורית. חשיבות ההג'רה כפולה לאור המסקנה שאליה אנו מגיעים בעקבות קרונה, ש'מושג ההג'רה ה"פתוח" (open-handed) הוא אחת התפיסות האסלאמיות שביכולתנו לומר עליהן באופן חד-משמעי שהן מחזירות אותנו לראשית'.¹⁷⁵
מדברים אלו עולה כי הסברת ההג'רה כתופעה היסטורית הכרחית לכל שחזור של השינויים במרחב התיכון במאה השביעית לספירה, וכי יש בהסבר זה בכדי לחדד ולהדגיש בעיות הנוגעות לשימוש במקורות לחקר התקופה. עם זאת, למרות הדיון הרב בהג'רה, שהיא בעלת חשיבות ההיסטוריוגרפית והרעיונית כאירוע המכונן של הספירה המוסלמית, היא לא זכתה לתשומת לב מספיקה. ההג'רה נידונה לרוב כדרך אגב, ודבר זה בעייתי לאור המקום המרכזי שהיא תופסת בעדויות המעטות שהגיעו לידינו מהמאה השביעית גופה. לפיכך יש מקום להנחה שהבנה טובה יותר של ההג'רה, הן המונח והן התופעה ההיסטורית, תשפר את היכולת לתאר ולהסביר את מעשיהן של הנפשות הפועלות ומניעיהן בשנים המעצבות של הכיבושים הערביים ואת התפתחותה ההיסטורית של התנועה שלימים תכנה עצמה דת האסלאם.

Hoyland, *Seeing Islam*, 591 174

Crone, 'The First-Century Concept', 383 175